

Klasik Dönemden Moderne Semantik Anlayışın Evrimi

The Evolution of Semantic Understanding from the Classical Period to the Modern Era

Yunus Emre ÖZTÜRK

Arş. Gör., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Arap Dili ve Belâğati Anabilim Dalı,
Van, Türkiye

Ress Asst., Yüzüncü Yıl University, Faculty
of Theology, Department of Arabic
Language and Rhetoric,
Van, Türkiye

yunusemreozturk@yyu.edu.tr

<https://orcid.org/0009-0002-2691-9827>

Mehmet Şirin ÇINAR

Prof. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâğati
Anabilim Dalı, Van, Türkiye

Professor, Yüzüncü Yıl University,
Faculty of Theology, Department of
Arabic Language and Rhetoric, Van,
Türkiye

msirin@yyu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-5798-0439>

Makale Bilgisi / Article Information

Atıf / Citation: Öztürk, Yunus Emre-Çınar, Mehmet Şirin “Klasik Dönemden Moderne Semantik Anlayışın Evrimi”. *Batman Akademi Dergisi* 10/1 (Haziran 2026), 1-30.

Doi: 10.58657/batmanakademi.1892795

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 19 Şubat 2026

Kabul Tarihi / Accepted: 8 Nisan 2026

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran 2026

Sayfa / Pages: 1-30.

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz: Bu çalışma, modern dilbilimsel disiplinlerden birini oluşturan semantik çerçevesinde anlamın türleri ve yapı taşlarını teorik bağlamda, klasik ve modern dönemin karşılaştırılması niteliğinde ele alarak Arap dilinin yapısına dair bir çözümleme sunmayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada, anlamın yalnızca dil içi unsurlarla değil; bağlam, kültür, niyet, toplumsal ve ideolojik etkenlerle de şekillendiği vurgulanarak klasik dil anlayışı ile edimbilim ve göstergebilim gibi modern dilbilimsel kuramlar arasında bir köprü kurmak suretiyle teorik bir analiz gerçekleştirilecektir. Bu bağlamda klasik dönemde semantik disiplinin temel konusu olan anlam olgusunun lafız-mana ilişkisi bağlamında nasıl ele alındığı ve inancın temellendirilmesi noktasında nasıl araçsallaştırıldığı klasik dönem âlimleri üzerinden incelenecektir. Modern dönemde ise anlam türleri (temel, yan, çağrışımsal, psikolojik, stilistik, göreceli), anlam değişimleri, anlamsal yapılar, çok anlamlılık, eş ve zıt anlamlılık, deyim anlam gibi temel semantik konular ayrıntılı biçimde ele alınacak; semantik alanlar, anlam değişimleri, anlam çeşitleri ve semantik yapılarla dair detaylı sınıflandırmalar yapılacaktır. Bununla beraber mezkûr anlam yapılarına dair tartışmalar incelenecektir. Sonuç olarak semantik disiplini lafız-mana ilişkisi bağlamında mana tarafını önceleyecek şekilde ele alınacak ve Arapçanın morfolojik zenginliği, anlam üretme ve anlam çeşitliliği bakımından yüksek düzeydeki sistematik yapısı incelenirken anlam olgusunun klasik dönemden modern döneme nasıl evrildiği ve nasıl ele alındığı incelenecektir. Betimsel ve karşılaştırmalı analiz yöntemlerinin kullanıldığı bu çalışmada, semantik disiplinin anlam araştırması tahlil edilmeye çalışılarak başta Arap dili olmak üzere anlamı konu edinen tüm disiplinlere teorik bir zemin oluşturmak hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Dilbilim, Semantik, Anlam, Lafız.

Abstract: This study aims to present an analysis of the structure of the Arabic language by examining the types and types and structural components of meaning within the framework of semantics, a key modern linguistic discipline, through a theoretical comparison of classical and modern periods. Emphasizing that meaning is shaped not only by intra-linguistic elements but also by context, culture, intention, social, and ideological factors, a theoretical analysis will be conducted by bridging classical linguistic perspectives with modern theories such as pragmatics and semiotics. Within this context, the study seeks to examine how the phenomenon of meaning-the core subject of semantics-was handled through the relationship between expression-meaning relationship (lafz-mana) in the classical period and how it was employed as a means of grounding religious belief in the grounding of religious belief based on the views of classical scholars. In the modern era, fundamental semantic topics such as types of meaning (primary, secondary, associative, psychological, stylistic, and relative), semantic changes, semantic structures, polysemy, synonymy, antonymy, and idiomatic meaning will be discussed in detail; comprehensive classifications regarding semantic fields, shifts, and varieties will be provided. Furthermore, debates surrounding the aforementioned semantic structures will be examined. Ultimately, the discipline of semantics will be addressed by prioritizing the aspect of 'meaning' within the expression-meaning relationship. While demonstrating that the morphological richness of Arabic offers a highly systematic structure in terms of meaning production and diversity, the study will illustrate how the phenomenon of meaning has evolved and has been conceptualized from the classical period to the modern era. This study, which employs descriptive and comparative analysis methods, employing descriptive and comparative methods of analysis, the study examines semantic inquiry within the discipline of semantics and is intended to provide a theoretical foundation for disciplines concerned with meaning, particularly Arabic language studies.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Linguistics, Semantics, Meaning, Utterance.

Giriş

Dilsel iletişimin temel yapı taşlarından ve hatta bir noktada iletişimin amacı olan anlam olgusu, bireysel ve toplumsal düzeyde zihinsel süreçlerin dışı vurumunu teşkil etmektedir. Zira anlam olgusunun şekillenmesinde hem bireysel hem de toplumsal etkenler yer almaktadır. Anlamın ortaya çıkışı, aktarımı ve yorumlanması süreci, yalnızca kelimelerin sözlük karşılıklarıyla açıklanamayacak kadar girift ve çok katmanlıdır. Kastedilen anlama doğru bir şekilde ulaşabilmek için incelenmesi gereken birtakım düzeyler bulunmaktadır.

İlk olarak fonetik düzeyde ortaya çıkan tonlama/tenğim denilen olgunun bağlama göre değerlendirilmesi gerekmektedir. Ardından anlamların karşısında tayin edilmiş lafızların ifade ettiği morfolojik anlam ortaya konulmalıdır. Morfolojik incelemenin ardından kelimelerin sözdizimsel yapı içerisinde diğer unsurlarla kurduğu sözdizimsel ilişkiler ve dilbilgisel rollerin/işlevlerin analiz edilmesi gereklidir. Dilbilgisel konumlar belirlendikten sonra kelimelerin sözlüksel karşılıkları açığa çıkarılmalıdır. Bu aşamaların sonunda ulaşılan anlam, ifade edilmeye çalışılan anlam ile örtüşmüyorsa bu sefer mecâzî kullanım, deyimsel ifade vb. yollarla verilmeye çalışılan anlamın araştırılması gerekmektedir.¹

Oldukça kapsamlı ve disiplinden disipline içlemi değişen “anlam nedir?” sorusu; dil felsefesi, psikoloji, sosyoloji ve mantık gibi disiplinlerle birlikte özellikle semantik (anlambilim) disiplini çerçevesinde ele alınmaktadır. Semantik, dilsel göstergelerin içerdiği anlam boyutunu, bu göstergelerin yapı, kullanım ve bağlam içindeki işlevlerini inceleyen bir disiplin olarak, modern dilbilimin temel alanlarından biridir.²

Ancak anlamın sadece dil içi unsurlarla değil, aynı zamanda bağlam, kültür ve niyet gibi dil dışı göstergelerle de şekillendiği bir vâkıdır. Bununla beraber dil, dini inançların temellendirilmesinde de başat bir role sahip olagelmıştır. Dolayısıyla çok boyutlu bir mekanizma olan dil, ortaya koyduğu anlam olgusu bakımından bir taraftan amaç, doğru anlama ulaşmak için kullanılan bir sistem olması itibarıyla de diğer yandan araç konumundadır. Dilsel düzeydeki anlamın hem amaç hem de araç olması bakımından tüm yönleriyle ortaya konulabilmesi için de önce klasik ardından modern dönem evrelerini ele almak gerekmektedir.

¹ Ahmed Ömer Muhtâr, *‘İlmu’ d-delâle* (Kâhire: Mektebetü Lisânu’l-Arab, 1998), 14.

² Abdülkerim Mücahid, “Semantiğin Arap ve Batı Dünyasındaki Serüveni”, çev. Celalettin Divrikçi, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (2006), 262.

Bu çalışmanın temel amacı, anlamı konu edinen semantik disiplini, klasik ve modern dilbilim çerçevesinde ele almaktır. Bu bağlamda semantik disiplininin temel çerçevesi çizilecek, semantiğin anlam olgusunu nasıl ele aldığı irdelenecek, yer yer edimbilim, belâgat ve sentaks gibi disiplinlere atıf yapılacaktır. Klasik dönem semantik anlayışı, dil âlimlerinin görüşleri çerçevesinde özellikle lafız-mana ilişkisi ve delâlet üzerinden tahlil edilecektir. Modern dönem ise bir amaç haline gelen anlam olgusu; semantik alanlar, anlam türleri, anlam değişimleri vb. üzerinden irdelenecektir. Sonuç olarak modern bir dilbilim disiplini olan semantik disiplininin anlam araştırması tahlil edilecektir.

1. **Semantik Disiplini** İngilizcede “semantic,³ semasiology,⁴ semology, semiotics, sememics, semics”⁵ gibi farklı kavramların kullanıldığı semantik, Türkçede “anlambilim” kavramıyla karşılanmaktadır.⁶ Arapçada ise bu kavram “عِلْمُ الْمَعْنَى”⁷ ve “عِلْمُ الدَّلَالَةِ” olarak karşılanmaktadır.⁸ Semantik kavramının, Yunancada “gösterge” anlamına gelen “sema” lafzından hareketle “şu veya bu anlama gelmek” anlamını taşıyan “semaino” kelimesinden türediği söylenmektedir.⁹ Terim olarak ise semantik için şu tanımlar yapılmaktadır: “Bir dildeki kelimelerin anlamlarını ortaya koymayı amaçlayan dilbilim dalı”,¹⁰ “dilde bulunan anlamsal olgu ve süreçlerin o dil sistemi içerisinde incelenmesi”,¹¹ “göstergelerin gösterilen boyutlarını inceleyen disiplin”,¹² “dilnin anlam yönünü araştıran dilbilim dalı”,¹³ “anlam teorisini konu edinen dilbilim dalı”,¹⁴ “kelimenin anlamını ve lafız ile lafzın işaret ettiği şey arasındaki ilişkileri inceleyen bilim dalı.”¹⁵

Anlamanın ortaya çıkması ve muhataba aktarılması sürecinde rol oynayan unsurları da inceleyen semantik; dilin yapısı, dil içi ilişkileri ve dil ile anlam ilişkilerini ele almakta ve anlam olgusunu tüm yönleriyle ortaya koymaya çalışmaktadır. Dolayısıyla da dil, anlam ve dış dünya boyutlarından anlam unsuru daha fazla ön plana

³ Ahmed Ömer Muhtâr, *‘İlmu’ d-delâle*, 11; F.R. Palmer, *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi*, çev. Ramazan Ertürk (Ankara: Fol Yayınları, 2024), 15.

⁴ Yakup Kızılkaya vd., *Dilbilim Sözlüğü* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2020), “yörumbilim”, 26.

⁵ Palmer, *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi*, 16.

⁶ Ahmet Kocaman, “Dil Bilim Terimleri Sözlüğü”, *Dil Bilim Araştırmaları Dergisi* (Şubat 1990), 163; Sultan Duran Gürbüz, “Arap Anlam Biliminin Temellendirilmesinde Kadim Dilelerin Rolü: Câhiz Örneği”, *Anasay* 29 (Ağustos 2024), 116.

⁷ Muhtâr, *‘İlmu’ d-delâle*, 11.

⁸ George Yule, *et-Tedâvuliyye*, çev. Kuseyî el-Attâbî (Ribât: ed- Daru’l-‘Arabiyyetu li’l-‘Ulûm Nâşirun, 2010), 20.

⁹ Tarık Çelik, “Semantik Bir Fiil Kategorisi Olarak Akış Fiilleri”, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 4/4 (Aralık 2020), 701.

¹⁰ Hasan Yılmaz, “Modern Dönem Kur’ân Yorumunda Dil Bilimsel ve Semantik Yöneliş”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (Ocak 2017), 19.

¹¹ M. Akif Özdoğan, *Arap Dili ve Belâgatında Lafız ve Anlam* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 254.

¹² Emel Huber, *Dilbilime Giriş* (İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2008), 141.

¹³ Hasan Yılmaz, *Kur’ân Kelime ve İfadelerini Anlamada Kavram Tefsiri ve Semantik Analiz Yöntemi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 68.

¹⁴ Muhtâr, *‘İlmu’ d-delâle*, 11.

¹⁵ Mahmûd Akkâşe, *en-Nazariyyetü’l-prâgmâtiyyetü’l-lisânîyye* (Kâhire: Maktebetü’l-Âdâb, 2013), 68.

çıkarılmaktadır. Öte yandan semantik disiplinin inceleme alanına dahil olamayan anlamsal boyutlar ise edimbilime konu olmaktadır.¹⁶

Semantiğin konusu aslında kelime ve cümlelere anlamların nasıl yüklenebildiğidir. Dolayısıyla semantik; göstergeler, kelimeler, sözcükler, ifadeler, tümceler vb. dilsel yapılar ile anlam olgusu arasındaki bağlantıyı araştırmaktadır. Semantik, diğer bir yönü itibarıyla de lafızların anlamlara delâleti yani lafız-mana ilişkisi üzerinde durmaktadır. Bu noktada garîbu'l-Kur'ân, ahkâmu'l-Kur'ân ve müşkilü'l-Kur'ân vb. ilimler lafzın anlamıya delâletinin tespiti bağlamında semantik ile aynı gayeye hizmet etmektedir. Tüm bunlardan hareketle görüldüğü üzere semantik tam anlamıyla netlik kazanmış değildir. Biz, burada semantiğin konusuna yönelik genel bir projeksiyon tutmaya çalışacağız.

1.1. Semantiğin Konusu

Semantik dilbilim çalışmalarına konu olmakla beraber aynı zamanda sosyoloji, psikoloji, mantık, belâgat, felsefe vb. alanlara da konu olmaktadır.¹⁷ Bu şekilde birden fazla alana konu olması dolayısıyla birden fazla semantik akımı ortaya çıkmıştır. Genel semantik, yapısal semantik, dilbilimsel semantik ve felsefî semantik gibi akımlar semantik akımlardandır.¹⁸ Bizim çalışmamızın konusu ise dilbilimsel semantiğe dayanmaktadır.

Anlam ifade eden her şey semantiğin konusu olduğundan,¹⁹ inceleme alanı noktasında büyük bir karmaşıklık söz konusudur. Bu bağlamda anlama delâlet eden dil dışı unsurlar; trafik işaretleri, el ile işaret, yollardaki işaretler, baş hareketleri ile ima vb. unsurlardır ve bunlara dil dışı (ğayr-ı luğavî) göstergeler denilir. Dilsel olanlar ise kelime ve cümlelerdir. Bunlara da dilsel (luğavî) gösterge denilir. Dil dışı göstergelere örnek verilecek olursa bu bağlamda Pavlov'un deneyi önemi haizdir. Zira Pavlov'un deneyinde zilin sesini duyan köpek, sesin geldiği yöne değil, yemeğin bulunduğu tarafa yönelmektedir. Dolayısıyla buradaki zil sesi, "yemeğin geldiği" anlamına delâlet etmektedir.²⁰ Bununla beraber, insanlar arası iletişimde dilsel düzeydeki anlamın öneminin daha fazla olması sebebiyle semantik, dilsel anlama yoğunlaşmaktadır.²¹ Diğer yandan semantik, doğal dillerde anlam ifade eden her şeyi araştırma konusu edinirken, doğal diller dışında kalıp anlama delâlet eden sistemlerin araştırılması ise göstergebilime konu olmaktadır.²²

Konusunun lafız ve mana olması sebebiyle belâgat ilmi de büyük oranda semantiğin inceleme alanına girmektedir.²³ Bu noktada teşbih, kinâye, mecâz, istâre gibi edebî sanatlar;

¹⁶ Yunus Emre Öztürk, *Âmil ve Karîne Teorileri Bağlamında Lafız-Mana İlişkisi* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025), 58.

¹⁷ Muhtâr, *İlmü'd-delâle*, 16; Mücahid, "Semantiğin Arap ve Batı Dünyasındaki Serüveni", 262.

¹⁸ Semantik akımlara dair daha fazla bilgi için bk. N. Arıklı vd., *Semantik Akımları* (Ankara: Yeni İnsan Yayınları, 1975).

¹⁹ Yılmaz, "Modern Dönem Kur'ân Yorumunda Dil Bilimsel ve Semantik Yöneliş", 19; Özdoğan, *Arap Dili ve Belâgatında Lafız ve Anlam*, 254; Zeynel Kıran, *Dilbilim Akımları* (Ankara: Onur Yayınları, 1996), 270.

²⁰ Muhtâr, *İlmü'd-delâle*, 12.

²¹ Muhtâr, *İlmü'd-delâle*, 11-12.

²² Kıran, *Dilbilim Akımları*, 270.

²³ Özdoğan, *Arap Dili ve Belâgatında Lafız ve Anlam*, 253; Gürbüz, "Arap Anlam Biliminin Temellendirilmesinde Kadîm Dilehilerin Rolü", 118.

deyimsele kullanımlar, kelimelerin temel ve yan anlamları, dilsel, kültürel ve duygusal bağlam unsurları ile anlam daralması, anlam genişlemesi ve anlam kayması gibi anlam değışimleri semantiğin temel inceleme alanları arasında yer almaktadır.²⁴ Terâdüf, iştirâk, ad aktarımı, deyim aktarımı gibi olguları da ele alan semantik, mübalağa kullanımını da incelemektedir. Zira mübalağalı ifadeler de kelimelerin birden fazla anlamının olabileceğini göstermektedir. Bu gibi ifadeler muhatap tarafından mantıksal bir kıyas ve ölçü kullanılarak idrak edilmektedir.²⁵ Öte yandan semantik yalnızca kelimenin veya cümlelele anlamını ayrı ayrı ele almakla kalmaz hem kelime hem de cümle düzeyindeki anlamı eşit derecede araştırma konusu edinir.²⁶

Sentaks, biçimbilim veya sözcük bilimden türeyen her türlü anlam da semantiğin alanına girmektedir. Anlamın temel unsurunun sözcük birim olması sebebiyle semantik ve sözcük bilim arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.²⁷ Bununla beraber semantik analiz yöntemi, kelimelerin etimolojik kökenlerine inilip kök anlamlarının tespit edilmesiyle sınırlı olmayıp; gelişimsel semantik analiz yaklaşımına göre, öncelikle kelimelerin kök anlamları tespit edilmelidir. Ardından kelime anlamlarının zaman içerisinde geçirdiği değışim, dönüşüm, gelişim, başka anlama geçiş, sapma, kayma, iyileşme vb. anlamsal süreçlerin tespiti yapılmalı ve sonrasında kelimelerin kök anlamlarıyla olan anlamsal ilişkisinin zaman içerisinde nasıl evrildiği ortaya konulmalıdır.²⁸

Belirlilik ve belirsizlik bildiren ifadeler de semantik tarafından incelenmektedir. Arap dilinde bu olgunun karşılığı ma'rifelik ve nekiralıktır. Nekra isim, iki ya da daha fazla şeye ait olan her isimdir. Nekra denilmesinin sebebi ise, anıldığı zaman onunla belirli bir tek varlığın bilinmemesidir.²⁹ Dolayısıyla bilinen bir varlıktan bahsedilemediğinde nekra olgusu ortaya çıkmaktadır. Nekiralık asıl iken marifelik fer'îdir. Marife ise belirli bir varlığa delâlet eden isimdir. Bu sebeple zamirler, özel isimler, ism-i işâretler vb. marifelik olgusunu bünyesinde taşımaktadır.³⁰

Semantik disiplinin nüveleri ise klasik dönemde müşahede edilebilmektedir. Bu bağlamda lafız-mana ilişkisi, delâlet teorisi ve morfoloji bağlamında birçok semantik özellik klasik dönemde ele alınmıştır. Bu dönemde itikâdî gayeler çerçevesinde de semantik disiplinine konu olan hususların ele alındığı görülmektedir.

2. Klasik Dönemde Semantik Anlayış

²⁴ Özdoğan, *Arap Dili ve Belâgatında Lafız ve Anlam*, 257-262; Mücahid, "Semantiğin Arap ve Batı Dünyasındaki Serüveni", 260.

²⁵ Necip Üçok, *Genel Dilbilim (Lengüistik)* (İstanbul: Multilingual, 2004), 95.

²⁶ Muhammed Ali el-Hûlî, *İlmü'd-dilâle ('İlmü'l-m'anâ)* (Ürdün: Dâru'l-Felâh, 2000), 14.

²⁷ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 270; Yılmaz, Kur'an Kelime ve İfadelerini Anlamada Kavram Tefsiri ve Semantik Analiz Yöntemi, 69.

²⁸ Yılmaz, Kur'an Kelime ve İfadelerini Anlamada Kavram Tefsiri ve Semantik Analiz Yöntemi, 88.

²⁹ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî (Lübnân: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 1/148.

³⁰ Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Ya'îş b. Alî b. Ya'îş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal* (Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 3/347.

Bu başlık altında semantik disiplinine konu olan anlam olgusunun klasik dönemdeki yansımaları on bir âlim üzerinden ele alınacaktır. Bu bağlamda Sîbeveyh (ö. 180/796), Câhız (ö. 255/869), İbnü's-Serrâc (ö. 316/929), İmâm Eşarî (ö. 324/935-36) ve İmâm Mâtürîdî (ö. 333/944), İbn Cinnî (ö. 392/1002), İbn Fâris (ö. 395/1004), Bâkılânî (ö. 403/1013), es-Se'âlibî (ö. 429/1038), İbn Bâbeşâz (ö. 469/1077) ve İbn Mekkî'nin (ö. 501/1108 [?]) semantik disiplinine dahil edilebilecek görüşleri irdelenecektir.

Gramer tarihinin ilk derli toplu eseri olan Sîbeveyh'in el-Kitâb adlı eseri lafız-mana ilişkisine temel düzeyde değinmektedir. Sîbeveyh, lafız ve mana ilişkisini üç grupta ele almaktadır. Birinci durumda farklı lafızların farklı manalarının olması, ikinci durumda farklı lafızların aynı manaya gelmesi, üçüncü durumda ise tek lafzın birden fazla manaya gelmesini zikretmektedir. Birinci duruma; "جَلَسَ-دَهَبَ", ikinci duruma "دَهَبَ-اِنْطَلَقَ" ve üçüncü duruma da "وَجَدَ" fiilinin kızmak ve bulmak anlamına gelmesini örnek vermektedir.³¹ Marifelik ve nekiralık gibi hususlara da değinen Sîbeveyh bu konuları semantik disiplinine konu olacak şekilde zikretmemektedir.

Câhız ise anlamın; edimbilimsel, göstergebilimsel ve bağlamsal yönlerini de ele almaktadır. Ona göre anlama delâlet eden unsurlar, lafız ve lafız dışı olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Lafız dışı unsurları; işâret (الإشارة), 'akd (العقد), hat (الحَطّ) ve hâl (الحال) olarak zikretmektedir. İşâret (الإشارة) ile manaya delâlette; göz, kaş, omuz, el vb. bedensel unsurlar kullanılır. Bu bağlamda insanların birbirine kamçı veya kılıç göstermesi "tehdit" anlamına delâlet edebilmekte; böylece herhangi bir söz kullanmadan caydırma, uyarma, engelleme ve korkutma gibi anlamlar ortaya konulabilmektedir. Ancak bu tür anlamların oluşabilmesi edimbilimde ele alınan uzlaşım ilkesi ile mümkündür. Zira bu hareketler ile ifade edilmeye çalışılan anlamlar üzerinde, içerisinde bulunulan toplumun genel kabule varması gerekmektedir. Lafız ile işâret, mana aktarımı noktasında iki ortak gibidirler ve lafzın yerine en yaygın kullanılan unsur işarettir. Cahız'ın manaya delâlet eden unsur olarak zikrettiği bir diğer unsur hat (الحَطّ) yani yazıdır. Câhız, Kur'ân'ın yazı ile indirilmesi ve muhafaza edilmesine dayanarak yazının önemine dikkat çekmektedir. Öyle ki yazı, zaman ve mekân sınırlaması olmaksızın okunup incelenebilme özelliğini haizken, lafız çoğu zaman muhataplarla sınırlı kalmaktadır. Ayrıca yazı, eser formuna dönüşebilmekte ve varlığı asırlarca sürebilmektedir. Câhız, anlama delâlet eden bir diğer unsur olarak "akd" (العقد) kavramına yer vermektedir. Bu kavram ile alemdeki düzen ve intizam sayesinde ulaşılan anlamları kastetmektedir. Gecenin karanlık ve sükûnet ortamı sunması, gece ve gündüzün sürekli birbirini takip etmesi, gündüzün aydınlık ve ihtiyaçların giderilmesine uygun bir zaman olması vb. gibi ilahî düzenin bir sonucu olarak lafız, yazı veya başka bir vesile olmaksızın ulaşılan anlamlar 'akd kavramı altında değerlendirilmektedir. Câhız'a göre anlama delâlet eden son unsur ise hâl (الحال) diğer bir adıyla nısbendir (النِّسْبَةُ). Hâl; söz olmadan konuşma ve el olmadan işâret etme özelliğini haizdir. Bu durumun; yerlerin ve göklerin

³¹ Ebû Bîşr Ebû Osmân Ebû'l-Hasen Ebû'l-Huseyn Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 1988), 1/24.

yaratılışında, büyüyen veya büyüyemeyen varlıklarda, konuşan veya susan canlılarda, kalıcı ve geçici olan unsurlarda, eksik ya da fazla olan durumlarda gözlenebileceğini ifade etmektedir. Câhız bu durumu, “Yere sor! Nehirlerini kim ayırdı, ağaçlarını kim dikti ve meyvelerini kim topladı? Eğer yeryüzü seninle konuşamazsa itibârî olarak (durumu ile) cevap vermiştir.” ifadeleriyle açıklamaya çalışmaktadır. Sonuç itibariyle Câhız, hâl unsuru kapsamında varlık alemindeki; somut, soyut, canlı, cansız tüm unsurları kastetmektedir. Bu bağlamda aşağıdaki beyti zikretmektedir:

إِنَّ السَّمَاءَ وَإِنَّ الرِّيحَ شَاهِدَةٌ ... وَالْأَرْضُ تَشْهَدُ وَالْأَيَّامُ وَالْبَلَدُ

Hem gökyüzü hem rüzgâr şahittir elbet, Hem yeryüzü hem zaman hem de memleket.³²

Câhız'ın bu beyitte zikrettiği tüm tabii unsurlara şahitlik vasfı yüklemesi, modern dönemdeki gösterge kavramıyla açıklanabilir. Zira burada zikrettiği bu unsurlar ve zikrettikleri vasıtasıyla zihinde oluşturduğu diğer tüm unsurlar ilâhî yaratıcıya işaret eden bir gösterge mesabesindedir.

İbnü's-Serrâc'ta da semantik özelliklerin varlığı görülmektedir. Örneğin o, mübhemâtları tanıtırken, “kendisini kuşatan ve bilinen sınırları olmayan şeydir” diye tanımlamaktadır. Sonrasında zarfları bu konuya örnek vermektedir. “خَلْفَ، قُدَامَ، أَمَامَ، وَرَاءَ” zarflarını zikreder ve “قُدَامَ زَيْدٍ” ifadesinde belirtilen mekânın bir sınırının olmadığını ifade eder.³³ Dolayısıyla İbnü's-Serrâc, zarflara tamamen dilbilgisel açıdan değil dış dünyadaki anlam boyutundan hareketle yaklaşmaktadır.

Diğer yandan İbnü's-Serrâc, bir lafzın aynı formda hem tekil hem de çoğul anlamda olabileceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda zikrettiği lafızlardan biri de “خَلْفَاءَ” (halfa otu) lafzıdır. Bu lafzın tekil ve çoğul şekli aynı formda gelmektedir. İbnü's-Serrâc, bu şekildeki kullanımlarda lafızların tekilini küçümseme ve değersizleştirme amacı bulunduğunu ifade etmektedir.³⁴

Kelimelerin müşterekliği de semantiğin inceleme alanlarından biridir. Bu bağlamda bazı kelimeler kullanıldıkları harf-i cerler ile farklı anlamlara delâlet edebilmektedir. Klasik dönemde bu durumun yine inancı temellendirmek amacıyla kullanıldığı görülmektedir. İmam Eş'arî, ru'yetullâh meselesindeki görüşünü, kelimelerin harf-i cerler ile farklı anlamsal versiyonlar ortaya çıkarma durumundan hareketle temellendirmektedir. “إِلَى رَحْمَتِهَا نَاطِرَةٌ”³⁵ ayetindeki “nazar” fiilinin gerçek anlamda “bakmak/görmek” anlamına delâlet ettiğini, Mutezile'nin iddia ettiği gibi “beklemek” anlamına delâlet etmediğini “إِلَى” harf-i ceri ile kullanılması üzerinden temellendirmektedir. Zira Arap dilinde “nazar” fiilinin “إِلَى” harf-i ceri ile kullanılarak “beklemek” anlamına delâlet edecek şekilde istimalinin bulunmadığını

³² Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn* (Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002), 1/82-87.

³³ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 2/197.

³⁴ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 1985, 2/445.

³⁵ Kıyâmet 75/23.

ifade etmektedir. Bu durumu ayet ve şiirler üzerinden örneklerle desteklemektedir. “مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا”³⁶ ayetindeki “nazar” fiilinin “إِلَى” ile kullanılmaması sebebiyle “beklemek” anlamına delâlet ettiğini; “يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ”³⁷ ayetindeki “nazar” fiilinden önce “إِلَى” harf-i ceri ile kullanılması sebebiyle “bakmak/görmek” anlamına delâlet ettiğini; İmruülkays’ın (ö. 540 dolayları)

“إِنْ تَنْظُرَانِي سَاعَةً ... مِنَ الدَّهْرِ تَنْفَعْنِي لَدَى أُمِّ جَنْدُبَ”

Eğer siz ikiniz, zamanın kısa bir anında beni bekleyecek olursanız, Ümmü Cündüb katında bu bana fayda verir.

Şiirindeki “nazar” fiilinin harf-i cer ile kullanılmaması sebebiyle “beklemek” anlamına delâlet ettiğini ifade etmektedir.³⁸ Aynı şekilde İmam Mâtürîdî de “nazar” fiilinin “إِلَى” harf-i ceri ile kullanıldığında “bakmak” anlamına delâlet ettiğini ifade etmektedir.³⁹

İbn Cinnî ise dilin anlam boyutunu, kelâmî görüşlerini temellendirmek amacıyla kullanmıştır. Örneğin semantik çerçevesinde ele alınan mecâz olgusuna farklı bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. O, dillerin genelinin mecâzî bir özelliğe sahip olduğunu ve fiillerin genelinin de bu şekilde kullanıldığını ifade etmektedir. Örneğin “قَامَ زَيْدٌ” cümlesindeki fiil, kalkma eyleminin cinsini ifade etmektedir ve o an kişinin gerçekleştirdiği, kalkma eylemlerinden belirli bir anda ve mekânda gerçekleşen tek bir kalkma eylemi örneğidir. Dolayısıyla burada anlamda genişlik, mübalağa ve az olanı çok olana benzetme amaçlarıyla parça bütününe yerine konulmuş ve mecâz gerçekleştirilmiştir. Bu durumu “خَرَجْتُ إِذَا الْأَسَدُ” cümlesindeki “aslan” lafzının cins ifade etmesini ve bir anda görülenin tüm aslanlar değil, aslan cinsinin altındaki tek bir aslanın olması durumuna benzetmektedir.⁴⁰

İbn Cinnî bu görüşleri ile Allah’ın, kulların fiillerini yaratmadığını ve Allah’ın ilminin değişmediğini ortaya koymaya çalışmaktadır. “خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ”⁴¹ ayetinden hareketle, buradaki yaratma fiilinin Allah’a atfedilmesini problem olarak görmektedir. Zira hakiki anlamda Allah’a fiil yaratma özelliğinin atfedilmesi durumunda “zulüm, küfür, isyan” vb. kötü fiillerin yaratılmasını da ona atfetmek zorunlu olacaktır. Dolayısıyla Allah’a fiil isnadı da dilsel bir zorunluluk olarak mecâzî bir kullanım ifade eder. Yine “Allah’ın Zeyd’in ayakta olduğunu bilmesi” cümlesindeki bilme eyleminin Allah’a atfedilmesi de mecâzî bir durumdur. Zira Zeyd’in yaptığı hareketlerin Allah’ın bilgisine taşınması hususu Allah’ın bilgisinde değişme meydana getirecektir. Öyle ki “Amr’ın oturduğu” bilgisi ve “Zeyd’in ayakta olduğu bilgisi” iki farklı bilme durumunu gerektirmektedir. Fakat Allah’ın ilmi her

³⁶ Yasin 36/49.

³⁷ Neml 27/35.

³⁸ Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, thk. Sâlih b. Mukbil b. Abdullah el-Usaymî et-Temîmî (Riyâd: Dâru'l-Fadile, 2011), 278-280.

³⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, thk. Fethullâh Halîf (İskenderiye: Dâru'l-Câmi'âti'l-Mısriyye, ts.), 79.

⁴⁰ Ebû'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr (Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-'Amme, 1952), 1/450.

⁴¹ İbrahim 14/32.

iki bilgiye yani nesnesine göre halden hale geçmekten münezzehtir. Dolayısıyla “Allah bilir” cümlesinin dilsel bir mecâz olduğunu belirtmekte ve Allah’ın zatı ile âlim olduğunu eklemektedir.⁴² Dolayısıyla İbn Cinnî’de anlamın araçsallaştırıldığı görülmektedir.

İbn Cinnî’nin delâlet konusunda ise çok katmanlı nahvî delâlet taksimatı önemi haizdir. O, nahvî delâleti; lafzî, sînâî ve manevî olmak üzere üç bölümde ele almaktadır. Fiiller, bu delâlet türlerinin üçünü de hâvîdir. Örneğin “قام” fiili, lafzî ile mastarına dolayısıyla da bir eyleme delâlet etmektedir ve lafzî delâlete sahiptir. Binâsı/vezni/yapısı itibarıyla zamana delâlet etmekte dolayısıyla da sînâî delâlete sahip olmaktadır. Manasının, failine delâlet etmesi de manevî delâletine işaret etmektedir. İbn Cinnî, bu delâlet türlerinden en güçlüsünü lafzî, en zayıfını ise manevî delâlet olarak kabul etmektedir. Lafzî ve sînâî delâletlerin idrak edilebilmesi için işitme duyusu yeterliyken manevî delâletin idrâki ancak nazar ve istidlâl yoluyla mümkün olmaktadır. Zira her fiilin bir failinin olduğunu anlamak zihinsel idrake konu olmaktadır.⁴³ Bu delâlet türlerinden lafzî delâlet leksikal semantik; sînâî delâlet morfoloji ve manevî delâletin de edimbilime işaret ettiği görülmektedir.

Lafız-mana ilişkisi bağlamında ortaya çıkan semantik özellikleri İbn Fâris yedi kategori olarak ele almaktadır. Birincisi, lafız ile mananın farklı olması durumudur ve bu durum en yaygın ve en fazla kullanılan özelliktir. İkincisi, farklı lafızların aynı manayı karşılamak üzere kullanılmasıdır ki bu durum, terâdüf özelliğine işaret etmektedir. Ancak İbn Fâris, bu tür anlamların tümünde mutlaka bir farklılık bulunduğunu bundan dolayı da gerçek anlamda terâdüfün olmadığını savunmaktadır. Üçüncü özellik ise lafızların aynı olup manaların farklılaşmasıdır. Bu özellik de bizi kelimelerin iştirâk özelliğine götürmektedir. İbn Fâris, “عَيْن” kelimesinin hem “su pınarı” hem de “malın aynılığı” için kullanılmasını bu duruma örnek vermektedir. Dördüncü kategoride zıt anlamlılık (أضداد) özelliğine sahip kelimeleri zikretmektedir. Beşinci özellik, fonetik ve morfolojik açıdan birbirine benzeyen kelimelerin yakın anlamlara delâlet etmesidir. “الْحَزَن” kelimesinin “الْحُزْن” kelimesine kıyasla mekân bakımından daha yüksek bir yere işaret etmek için kullanılması gibi. Altıncı özellikte ise kelimeler farklı fonetik ve morfolojik yapıya sahip olmalarına rağmen benzer anlamlara delâlet etmektedir. Nitekim “مَدَح” kelimesi yaşayan kişiyi, “أَتَى” kelimesi ise ölü kişiyi övmek için kullanılmaktadır. Son kategoride ise kelimelerin yakın fonetik ve morfolojik yapıda olup farklı anlamlara delâlet etme özelliğini zikretmektedir. Bu bağlamda “أَتَى” fiilinin “günah işleme” anlamına delâlet ederken; “تَأْتَمَّ” fiilinin “günahtan kaçınmak” anlamına gelmesini örnek vermektedir.⁴⁴

İnancın temellendirilmesi bağlamında ele alınan bir diğer semantik husus hakikat-mecâz ilişkisidir. Bu durumun en bâriz örneklerinden biri Bâkılânî’de görülmektedir. Bâkılânî, bir kelime şayet mastarı ile tekit edilmişse bu ifadenin mecâza hamledilmesinin

⁴² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/451.

⁴³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/100.

⁴⁴ Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el Hemedânî, *es-Sâhibî fî fıkhi’l-lügati’l-‘Arabiyye ve mesâlihâ ve süneni’l-‘Arab fî kelâmihâ* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1997), 153.

Arap dilcileri tarafından kabul edilmediğini ifade etmektedir. “وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا”⁴⁵ ayetindeki “tekellüm” fiilinin masdarı ile tekit edilmesi sebebiyle mecâza hamledilemeyeceğini ve hakikat olduğunu, kelâm-ı nefsiyi ifade ettiğini söylemektedir. Buradan hareketle “إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ”⁴⁶ ayetindeki “القول” kelimesi birinci mastar, “أَنْ نَقُولَ لَهُ” ifadesi ise ikinci mastardır ve ikinci mastar birinciye tekit etmiştir. Dolayısıyla da bu ayetin mecâza hamledilemeyeceğini ve hakikate delâlet ettiğini ifade etmektedir.⁴⁷

es-Seâ'libî ise manaya etki eden morfolojik özellikleri sıraladıktan sonra lafız ve mana ilişkisinin beş farklı kategorisini ele almaktadır. Buna göre, morfolojik özellikler ve anlama etkisi bağlamında aşağıdaki dokuz maddeyi zikretmektedir:

- “فَعْلَان” kalıbı, hareket ve çalkantıya delâlet etmektedir: “نِزْوَان” (zıplama, sıçrama), “غَلِيَان” (kaynama), “ضَرَبَان” (çarpıntı), “هَيْجَان” (heyecan) vb.
- “فَعْلَان” kalıbı hâl ve durumlara dair oluşan sıfatlara delâlet eder: “عَطْشَان” (susamış), “غَرَثَان” (acıkmış), “شَبَعَان” (doymuş), “رِيَان” (sulu, sulanmış) vb.
- “أَفْعَل” kalıbı renklere ve kusurlara delâlet etmektedir: “أَحْمَر” (kırmızı), “أَبْيَض” (beyaz), “أَعْوَر” (tek gözlü), “أَقْرَع” (kel) vb.
- “فُعَال” kalıbı hastalıklara delâlet etmekte ve canlı seslerinin çoğu da bu kalıpta gelmektedir: “صَدَاع” (baş ağrısı), “كَام” (nezle), “نَبَاح” (havlama), “ضَبَاح” (tilki sesi), “نُعَاء” (koyun sesi) vb.
- Birtakım yansıma sesleri de “فُعِيل” kalıbında gelmektedir: “هَرِير” (kedi sesi), “خَرِير” (şırıltı), “صَرِير” (gıcırta) vb.
- Ses taklitleri “فُعَلَّلَ” kalıbında gelmektedir: “قَرَقَرَة” (gurultu), “غَرِغَرَة” (fokurtu), “فَعْفَعَة” (tıkırtı), “خَشْخَشَة” (hışırtı)
- “فُعَيْلَة” kalıbı yemek tarzlarına delâlet etmektedir: “عَصِيدَة” (bulamaç), “حَرِيرَة” (yağ veya sütle pişirilen un), “نَقِيعَة” (yolculuktan dönene yapılan yemek), “وَلِيمَة” (ziyafet) vb.
- İlaçlara delâlet etmede “فُعُول” kalıbı kullanılmaktadır. “لَعُوق” (elektuvar), “ذُرُور” (yaraya serpilen toz ilaç), “نَطُول” (yakı) vb.
- Bir alışkanlığın çokça yapıldığına delâlet etmek için “مُفْعَال” kalıbı kullanılır: “مَطْعَام” (çok yediren/ikram eden), “مُضَيِّف” (misafirperver), “مُكْتَنَر” (çok konuşan), “مُعْطَار” (çok koku sürünen), “مَذْكَار” (hep erkek doğuran), “مُنْثَات” (hep kız doğuran), “مُتْنَام” (hep ikiz doğuran) vb.⁴⁸

⁴⁵ Nisa 4/164.

⁴⁶ Nahl 16/40.

⁴⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *Temhîdû'l-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*, thk. İmâdüddin Ahmed Haydar (Lübnân: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1987), 274.

⁴⁸ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, *Fıkhü'l-luğa ve sırrü'l-'Arabiyye*, thk. Abdurrezâk el-Mehdî (Beyrût: İhyâu't-Turâsî'l-'Arabî, 2002), 259.

Lafız-mana ilişkisinin kategorilerine dâir ise aşağıdaki beş maddeyi zikretmektedir:

- Lafızların yakın, manaların farklı olması: “خَرَجَ” lafzı “sıkıntı, darlık” anlamına gelirken “خَرَجَ” lafzı, “sıkıntıdan uzak olmak” anlamına gelmektedir.
- Kelimenin mastarının değişmesi ile farklı anlamlara gelmesi: Bu bağlamda “وَجَدَ” fiili, müphem bir kelime olup mastarı “وَجُودَ” geldiğinde “yokluğun zıttı” anlamına, mastarı “وَجْدَ” geldiğinde “servet/mal sahibi olma” anlamına, mastarı “مُوجِدَةً” geldiğinde “sinirlenmek” anlamına, mastarı “وَجْدَانِ” geldiğinde “bulmak” anlamına ve mastarı “وَجْدَ” geldiğinde ise “hüzünlenmek” anlamına delâlet etmektedir.
- Bir ismin birden fazla manaya delâlet etmesi: Bu bağlamda “عَيْنَ” lafzı pek çok anlama delâlet etmektedir. Kullanıldığı bağlama göre; pınar, dirhemlerin nakit olanı, dinarlar, kible tarafından gelen bulut, günlerce durmayan yağmur, bekçi, gözcü, casus, terazinin kefelerinden ağır basan tarafı, kuyu gözü, bir şeyin zâtı/nefsi, bir şeyin en seçkin kısmı, gören göz ve nazar etmek anlamındaki “عَانَ-يَعِينُ” fiilinin mastarıdır.
- Bir lafzın, iki zıt manaya delâlet etmesi: “جَوْنُ” lafzının “siyah” ve “beyaz” anlamlarına, “فُرُوءُ” lafzının, “temizlik dönemi” ve “hayız dönemi” anlamlarına delâlet etmesi gibi.
- Kelimelerin bazen ism-i fâil bazen de ism-i mefûl kalıbında aynı anlama delâlet edecek şekilde kullanılması: “عَامِرٌ-مَعْمُورٌ” “أَهْلٌ-مَأْهُولٌ” vb.⁴⁹

Delâlet nazariyesi bağlamında semantik disiplini altında incelenmeye müsait olan bir diğer husus klasik dönemde İbn Bâbeşâz tarafından ele alınan irâba ve zâta ait olan delâlettir. Zâtın delâleti bizzât şeylerin nefesine delâlet ederken, irâbın delâleti şeylere gelen arazlara delâlet etmektedir. Bu durumu bir örnek üzerinden tahlil etmektedir. “ما أحسن زيد” ifadesini ele alarak “ن” ve “د” harflerinin sükûn ile okunması durumunda “Zeyd” lafzı ile bir zâta işaret edildiği ama bu zât ile neyin kastedildiğinin açığa çıkmadığını ifade etmektedir. Şayet olumsuzluk anlamı murad edilirse “Zeyd” kelimesi merfû; şayet Zeyd’e güzellik vasfı taaccüb yoluyla yüklenme istenirse “Zeyd” kelimesi mansûb veya istifhâm anlamı murâd edilirse “Ehsenu” kelimesi merfû, “Zeyd” kelimesi de mecrûr okunacaktır. Bu manaların ortaya çıkmasını sağlayan olgu irâbın delâletidir. Dolayısıyla zâtın delâleti ile irâbın delâletinin birbirinden ayrılması mümkün olmayan iki olgu olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰

Lafız-mana ilişkisinin kategorileri bağlamında ele alacağımız son âlim İbn Mekkî’dir. İbn Mekkî de lafız-mana ilişkisi bağlamında üç kategoriye değinmektedir, bunlar:

- Lafızların birbirine yakın olması fakat bu lafızların farklı manalar ihtiva etmesi. Bu durumu örnekler üzerinden ele almaktadır. Örneğin “الْقَذْعُ” kelimesi “yerme, hakaret etme,

⁴⁹ es-Seâlibî, *Fıkhü’l-luğa ve sırrü’l-‘Arabîyye*, 261-264.

⁵⁰ Ebü’l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdris İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukaddimeti’l-muhsibe* (Kuveyt: el-Matbaatu’l-‘Asriyye, 1977), 1/99.

kötü söz söyleme" vb. anlamlara gelirken; "الْقُدْع" kelimesi "kaçınmak, uzak durmak, engel olmak" vb. anlamlara gelmektedir.

- Lafızların morfolojik bakımdan yakın olması ile beraber manalarının zıt olması. "الشَّخِص" kelimesi "bedeni güçlü" anlamına gelirken "الشَّخِيس" kelimesi ise ilk kelimenin zıt anlamına delâlet etmektedir.

- Aynı binaya sahip kelimelerin yakın anlamlar içermesi. "الْحِصْب" kelimesi ve "الْعِلْم" kelimesi aynı vezne sahiptir. Nasıl ki "bolluk/bereket", alemi canlandırmakta ve diriltmekte ise ilim de insanları canlandırmakta ve diriltmektedir. Yine "الْجُهْل" kelimesi ile aynı vezne sahip "الْجُدْب" kelimesi "kıtlık, kuraklık" anlamlarına gelmektedir ve cehâlet nasıl ki insanları helâk ediyorsa kıtlık da helâk etmektedir.⁵¹

Semantik disiplininin, klasik dönemde lafızların sadece sözlük anlamıyla sınırlı kalmayıp bağlam, yapı, kullanım ve inanç temelli ele alındığı görülmektedir. Edimbilim, göstergebilim vb. modern dilbilimsel disiplinlere dâir verilerin yer aldığı da müşahade edilebilmektedir. Fakat anlam olgusunun daha ziyade araçsallaştırıldığı klasik dönem ile modern dönem arasında birtakım farklılıklar bulunmaktadır.

3. Modern Dönemde Semantik Anlayış

Klasik dönemde daha çok lafız-mana ilişkisi, delâlet ve inanç temellendirmesi çerçevesinde araçsallaştırılan anlam olgusu, modern dönemde bağımsız bir bilim dalının (semantiğin) merkezine yerleşerek bizzat kendisi bir amaç halini almıştır. Bu dönemde anlamın doğası, türleri, yapıları, değişim süreçleri ve diğer dilsel unsurlarla ilişkisi sistematik ve kapsamlı bir şekilde incelenmeye başlanmıştır.

3.1. Anlam Değişimleri ve Değişim Nedenleri

Dil, zamanla değişim ve dönüşüm olaylarını bünyesine katan canlı bir mekanizmadır. Dilin en fazla değişim yaşayan ögesi ise kelimelerdir. Bu değişim sebeplerinin başında toplumsal faktörler gelmektedir. Zira dil, toplumların bilgi birikimlerini nesilden nesile aktarmak amacıyla kullandıkları en önemli araçtır. Bu aracın dönemler arası birtakım farklılıklar yüklenmesi son derece normaldir. Bunun yanında dil değişim olaylarında genelleşme ve özelleşme durumları da zamanla meydana gelmektedir. Bazı meslek gruplarının ya da farklı toplumsal yapıların kelimelere yükledikleri anlamlar, bu kelimelerin kendi terminolojilerindeki kullanımlarına bağlı olarak özelleşmektedir. Buna karşılık aynı kelimeler belli bir grubun kullanım alanından çıkarak toplumun geneli tarafından kullanılmaya başlandığında ise genelleşme özelliği kazanmaktadır. Bunun yanında kelimelerin dış dünyada gönderimde bulunduğu karşılıklarının/nesnelerin farklılaşması ve bazı dilsel etkenler de anlam değişim olaylarına yol açabilmektedir.⁵²

⁵¹ Ebû Hafs Ömer b. Halef es-Sıkkî el-Himyârî İbn Mekkî, *Teskîfû'l-lisân ve telkîhu'l-cenân* (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 266-281.

⁵² Arıklı vd., *Semantik Akımları*, 21-26.

Anlam değişimine neden olan faktörlere gelince, bunların ilki ve en yaygın olanı yeni icat ve buluşlar karşısında birtakım lafızların tayin edilmesine ihtiyacın hâsıl olmasıdır. Bu durumda, Arapçada eskiden tedâvülde olup unutulmuş kelimeler kullanılabilmektedir. “المِدْفَع” vb. kelimeler bu duruma örnek oluşturmaktadır. Örneğin bu kelimelerden olan “القَاطِرَة” kelimesi “نَطَفَ” fiilinin eş anlamlısı olan “فَطَرَ” fiilinden türemekte ve klasik dönemde “gece boyu sabaha kadar damlayan” anlamına gelmektedir.⁵³ Günümüzde ise “buharlı veya elektrikli lokomotif” anlamına delâlet etmektedir.⁵⁴ Yine bilime, spora ve bazı uzmanlık alanlarına ait kelimeler de halkın diline geçebilmektedir. Kültürel ve toplumsal değişimler, anlam değişim olaylarının bir diğer nedenidir. Toplumsal ve kültürel faktörlerin sebep olduğu anlam değişimleri zamanla gerçekleşmekte ve genel olarak anlamlar daralma ya da genişleme ile yeniden ortaya çıkmaktadır. “الصَّلَاة-الحَج-الرَّكَاة” gibi kelimeleri anlam daralmasına “الدَّو-القَصْعَة-السَّيْفِيَّة” kelimeleri ise anlam genişlemesine örneklik teşkil etmektedir.⁵⁵ Örneğin “gemi” kelimesi zaman içerisinde farklı malzemeler, farklı teknikler ve farklı versiyonlarla üretilen tüm gemi türlerini kapsayacak şekilde genişlemiştir. Bunun yanında bazı kelimeler, çirkin ve kötü anlamlara delâlet edebilmesi sebebiyle yerini alternatif lafızlara bırakabilmektedir. Bu durumda yeni kullanılan lafız, zamanla eski ve unutulmuş lafızın ifade ettiği anlamı üstlenmektedir. Bu durumda da değişen unsur anlamın kendisi değil, anlamı ifade etmek için kullanılan lafızdır. Bir diğer etken ise zamanla oluşan farklılık sebebiyle kelimelerde meydana gelen anlam farklılaşmalarıdır. Yanlış anlaşılan kelimeler için anlam düzenlemesi ameliyesine girişmek de bir diğer etkindir. Öte yandan zamanla bir kelimenin mecâz anlamı hakiki anlamından daha fazla şöhret kazanırsa, yine anlam değişmesi meydana gelmektedir.⁵⁶

3.2. Anlamsal Yapılar

Anlam ifade eden en küçük anlamsal birim “morfem” olarak adlandırılmaktadır. Morfemler, kelime yahut kelime parçası şeklinde olabilmektedirler. Örneğin “المَعْلَمُون” kelimesinde altı adet morphem yer almaktadır. Ma’rifelik anlamı “ال” takısı, kelimenin kökünü “عَلِمَ”, ta’diyye anlamını tef’îl bâbına nakledilmesi, fâillik anlamını ism-i fâil sîgasında gelmesi, çoğulluk anlamını “, ” harfi, izâfeti kesme anlamını da “ن” harfi ifade etmektedir.⁵⁷

Öte yandan iletişimin iki farklı dilsel delâlet yönü bulunmaktadır. Odak noktası belli bir sîga ise sözlüksel birimden şayet odak noktası bu sîganın taşıdığı anlam ise anlamsal birimden bahsedilmektedir. Anlamsal birimler ise dört bölümde mülâhaza edilmektedir:

- Müfret kelime

⁵³ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâr-u Sâdir, 1993), “el-kâtira”, 9/336.

⁵⁴ Abdulhamîd Ömer Ahmet Muhtâr, *Mu'cemu'l-lügati'l-'Arabîyyeti'l-mu'âsıra* (Riyâd: Âlemu'l-Kütüb, 2008), “Ka-ta-ra”, 3/1832.

⁵⁵ Abdu'l-Celîl Menkûr, *İlmu'd-delâle usûluhû ve mebâhisuhû fi't-turâsi'l-'Arabî* (Şam: İttihâdu'l-Kitâbi'l-'Arab, 2001), 75.

⁵⁶ Muhtâr, *İlmu'd-delâle*, 237-242; Menkûr, *İlmu'd-delâle*, 74-75.

⁵⁷ el-Hûlî, *İlmu'd-dilâle*, 78-79.

- Kelimeden daha büyük öge olan terkip
- Kelimeden daha küçük öge olan bağlı morphem
- Morphemden daha küçük öge olan müfret ses⁵⁸

Anlamsal birimlerden en önemi haiz olanı kelimelerdir. Zira kelimeler, dilsel boyuttaki anlamın temelini teşkil etmektedir. Bununla beraber anlamsal birimlerin en yaygını ise terkiplerdir. Kelimeleri, anlamın en önemli birimi olarak kabul edenlerin yanında bazı dilciler ise cümleleri en önemli anlamsal birim olarak kabul etmektedir.⁵⁹

Bağlı morphemler de başta gelen ve sonra gelen olmak üzere iki gruptur. Başta gelen bağlı morfeme muzârât harfleri ve gelecek zamana delâlet eden sîn “السَّيْنِ” harfi, sonra gelen bağlı morphemlere ise muttasıl zamirler örnek verilebilir. Morphemden daha küçük anlamsal birimler ise müfret seslerdir. Örneğin “كُتِبَ-كُتِبَ-كُتِبَ” fiillerindeki zammenin mütekellime, fetha ve kesranın da muhataba delâlet etmesi müfret ses kategorisindedir.⁶⁰

Öte yandan kelimelerin asıl anlamları, sözdizimi esnasında birbirleri ile kurdukları bağlantılar neticesinde ortaya çıkmaktadır.⁶¹ Sözdizimsel bağlantıların yorumu da semantik tarafından ele alınmaktadır.⁶² Bu durum, kelimelerin ilişkisel özellikleri ve kullanıldıkları bağlam çerçevesinde ele alınarak açıklanabilmektedir. Öyle ki “beyaz” sıfatı, kullanıldığı bağlamsal ilişkiye göre farklı anlamlara delâlet etmektedir. Örneğin; “الْمُهْوَةُ الْبَيْضَاءُ” (beyaz kahve) kahverengine, “الْحُمْرُ الْبَيْضُ” (beyaz şarap) sarıya ve “الْإِنْسَانُ الْبَيْضُ” (beyaz insan) pembeye delâlet etmektedir.⁶³

3.3. Anlam Çeşitleri ve Anlama Etki Eden Faktörler

Ömer Muhtâr (ö. 2003),⁶⁴ anlamın önemi haiz beş türü bulunduğunu ifade etmektedir. Bunları; temel anlam (الْمَعْنَى الْأَسَاسِي), yan anlam (الْمَعْنَى الْإِضَافِي), stilistik anlam (الْمَعْنَى الْأُسْلُوبِي), psikolojik anlam (الْمَعْنَى النَّفْسِي) ve çağrışımsal anlam (الْمَعْنَى الْإِيجَائِي) olarak sınıflandırmaktadır. Biz de bu anlam çeşitlerini ve anlam üzerinde etkili olan faktör ve olguları teker teker ele almaya çalışacağız.

⁵⁸ Muhtâr, ‘İlmu’ d-delâle, 33.

⁵⁹ Muhtâr, ‘İlmu’ d-delâle, 34.

⁶⁰ Muhtâr, ‘İlmu’ d-delâle, 34.

⁶¹ Ahmet Kocaman, “Anlambilim Sorunları”, *Dilbilim Araştırmaları Dergisi* 3 (1992), 2; Muhtâr, ‘İlmu’ d-delâle, 34.

⁶² Yılmaz, Kur’an Kelime ve İfadelerini Anlamada Kavram Tefsiri ve Semantik Analiz Yöntemi, 70.

⁶³ Palmer, *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi*, 119.

⁶⁴ Hayatı ve eserleri için bk. Mansur Teyfur, “Ahmet Muhtar Ömer ve ‘İlmu’ d-delale’ Adlı Eserinin Modern Arap Anlambilimindeki Yeri”, *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/2 (2022), 1191-1198.

3.3.1. Temel Anlam: Kavramsal anlam, bilişsel anlam ve merkezî anlam gibi isimler de temel anlamı ifade etmek için kullanılmaktadır. Temel anlam, dilin ve iletişimin esas görevi ve fonksiyonu olan karşılıklı anlaşma, fikir ve bilgi aktarımının ana faktörü ve hakiki temsilcisidir. Fakat iletişim esnasındaki muhatapların, temel anlamın paydaşı olabilmeleri ancak belirli bir dili itibara almaları ile mümkündür. Dolayısıyla temel anlam tek başına sözlüksel birimi temsil etmektedir.⁶⁵

3.3.2. Yan Anlam: Arazî anlam, ikincil anlam ve dolaylı/örtük anlam gibi isimlendirmeler de yan anlam için kullanılmaktadır. Yan anlam, temel anlam üzerinde ek/zâid bir anlam katmanı olup devamlılık ve genellik özelliklerini haiz değildir. Bu nedenle zaman, kültür ve toplumsal tecrübelerin değişmesiyle yan anlam da değişebilmektedir. Toplumlar, aynı kelimenin yan anlamları noktasında farklılıklar gösterebilmektedirler. Zira yan anlam sürekli olarak değişime açık olup, kesin ve sabit bir son noktaya sahip değildir. Yan anlamın belirli bir standarda sahip olmaması ve sürekli değişim özelliği taşıması, toplumsal âidiyetlikler neticesi ortaya çıkan sosyopsikolojik anlamları yansıtmaya yol açmaktadır. Örneğin “امراة” kelimesi hakiki anlamıyla “kadın”ı ifade ederken; zihinlerde yemek yapma, konuşkanlık, belirli tarzda giyinme vb. niteliksel çağrışımlara; duygusallık, istikrarsızlık, sık ağlayabilme vb. toplumsal anlamlara da delâlet edebilmektedir.⁶⁶ Çağrışımsal anlam olarak da adlandırılan yan anlam, toplumların sosyal yapısı, değer ve inancıyla da ilişkilidir. Nitekim bazı toplumlarda “domuz” kelimesi “kirli ve pis olma” anlamlarını çağrıştırmaktadır.⁶⁷

3.3.3. Stilistik Anlam: Stilistik anlam, toplumsal şartlar ve coğrafi çevreye bağlı olarak gelişen, değişen ve dilin belirli kullanım alanlarıyla taşınan bir anlam türüdür. Bu anlam; konuşan ile dinleyici arasındaki ilişkiyi, kişilerin uzmanlık alanlarını, dilin kullanım düzeyini (resmî, edebî, ammicce...), kullanım aracını (hutbe, hadis, yazı...) ve türünü (nesir, şiir, basın, bilim, kanun dili...) ortaya koymaktadır. Örneğin “babalık” anlamını karşılayan farklı kelimeler vardır ve bu kelimelerin kullanımı konuşanın bulunduğu sosyal ve kültürel konuma göre değişmektedir.

- “داد” aristokrat ve Batılılaşanlar tarafından,
- “الوالد” fasîh-edebî bir kelime olarak,
- “بابا-بابي” ammicenin daha saygın şeklinde,
- “أبویا-آبا” ise ammicenin daha kaba versiyonunda kullanılmaktadır.

⁶⁵ Muhtâr, *’İlmu’ d-delâle*, 36-37.

⁶⁶ Muhtâr, *’İlmu’ d-delâle*, 37-38.

⁶⁷ Palmer, *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi*, 102.

Bunların yanında modern Arapçada “eş” anlamına delâlet eden “...عَقِيلَتُهُ - حَرَمُهُ - زَوْجَتُهُ - امْرَأَتُهُ” kelimeleri kullanılmaktadır. Buradan hareketle bazı dilciler hakiki anlamda eş anlamlılığın (terâdüf) bulunmadığını savunmaktadır.⁶⁸

3.3.4. Psikolojik Anlam: Psikolojik anlam, bireylerin kendi dünyalarında oluşan bireysel/ferdî anlamsal karşılıkları ifade etmektedir. Bu nedenle psikolojik anlam, toplumsal geçerlilik ve genele yayılma özelliklerini taşımamaktadır. Daha çok gündelik olaylarda, edebî metinlerde, şiirlerde vs. açık biçimde görülmektedir. Çünkü kişiler, farklı kavram ve lafızlara yükledikleri bireysel anlamları bu yolla yansıtmaktadırlar.⁶⁹ Psikolojik anlam; genel, özel, olumlu ve olumsuz olmak üzere dört grupta değerlendirilmektedir. “الأم” (anne), “الأب” (baba) ve “الوطن” (vatan) gibi kavramlar genel anlamda psikolojik anlamlara örnek iken; köpek tarafından ısırılan bir çocuk için “الكلب” (köpek) kavramı olumsuz ferdî bir mana kazanabilmektedir. Dostluk, vefa, şefkat, mutluluk, arkadaşlık gibi kavramlar olumlu psikolojik anlamlara; aldatma, düşmanlık, kandırma ve öfke gibi kavramlar da olumsuz psikolojik anlamlara delâlet etmektedir.⁷⁰

3.3.5. Çağrışımsal Anlam: Lafızların özel olarak çağrışımında bulunduğu anlamlar “çağrışımsal anlam” olarak isimlendirilmektedir ve etki yönü itibariyle de üç kısımda incelenmektedir. Bunlardan birincisi ses etkisidir ve bu etkiyle seslerin delâlet ettiği birtakım anlamlar kastedilmektedir. Kendi arasında doğrudan ve dolaylı olmak üzere de iki kısma ayrılmaktadır. Doğrudan sesin etkisine; kedilerin çıkardığı ses “مَواء”، kılıçların çıkardığı ses “صَلِيل” ve akan suyun çıkardığı şırıltı sesi “خُرير” örnek olarak verilebilir. Dolaylı etkiye ise Arapçada “i” sesini ortaya çıkartan kesra hareketinin küçüklük veya küçük şeyleri insanların zihinlerinde canlandırması örnek teşkil etmektedir. İkinci etki türü ise morfolojik (الصَّرْفِي) etkidir. Bu etki türü iki kelimenin birleşimiyle gerçekleşmektedir. “صَهْصَهْلَقْ” kelimesi “صَهْل” (atın kişnemesi) ve “صَلَقْ” (yüksek sesle bağırarak) kelimelerinin birleşiminden meydana gelmekte ve yeni kelime “güçlü ve gürültülü bir ses çıkarma” anlamına delâlet etmektedir. Üçüncü etki ise anlamsal/semantik etkidir ve bu etki türüyle mecâz kelimeler, mecâza dayalı kelimeler ve söz sanatlarına konu olan kelime ve cümlelerin anlamları kastedilmektedir.⁷¹

3.3.6. Göreceli Anlam: Diğer bir anlam türü ise göreceli anlamdır (المَعْنَى النَّسْبِي). Bu anlam türü durumlara ve kişilere nispetle farklılık arz etmektedir. Öyle ki bir yerin yakınlık ve uzaklığı kişilere göre değişebilmekte, aynı konum için X şahsı uzak derken; Y şahsı yakın diyebilmektedir. Göreceli anlam mevsûfa göre de farklılık arz etmektedir. Örneğin, “الفيل الصغير” ve “الزنب الكبير” ifadelerindeki “küçük” kavramı “büyük” kavramından daha büyük bir nesneye işaret etmektedir.⁷²

⁶⁸ Muhtâr, *‘İlmu’ d-delâle*, 38-39; Ahmet Tekin, “Arap Dilinde Mu’arreb ve Furûk İkili Vâhidî’nin el-Basît Adlı Tefsiri Bağlamında”, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi* 1/2 (2017), 49.

⁶⁹ Muhtâr, *‘İlmu’ d-delâle*, 39.

⁷⁰ el-Hûlî, *‘İlmu’ d-dilâle*, 72-73.

⁷¹ Muhtâr, *‘İlmu’ d-delâle*, 39-40.

⁷² el-Hûlî, *‘İlmu’ d-dilâle*, 72.

3.3.7. İştirâk: Terim olarak, bir lafzın iki veya daha fazla anlama eşit derecede delâlet edecek şekilde kullanılmasıdır. Tek lafzın birden fazla manaya vazedilmesine “iştirâk”, bu lafızlara da “müşterek” denilmektedir.⁷³ Dilciler arasında hakiki anlamda müşterek lafızların varlığı konusunda görüş ayrılığı bulunmaktadır. Bazı dilciler müşterek lafızların varlığını mümkün görürken, bazıları bunu dil açısından bir zorunluluk olarak değerlendirmekte ve hatta müşterek lafızların müşterek olmayanlardan daha fazla olduğunu savunmaktadırlar. Müşterek lafızların daha yaygın olduğunu savunanlara göre; mazi fiillerin dua ve haber anlamlarında müşterek kullanıma sahip olması, harflerin tamamının müşterek kabul edilmesi ve muzâri fiilin hal ve istikbâl kiplerinde müşterek anlam taşıması bu durumu desteklemektedir. Sonuç olarak müşterek lafızlar dillerin tabii birer gerçeğidir. Nitekim “النَّوَى” lafzı; uzaklık, ev ve niyet anlamlarına delâlet eden müşterek bir lafız örneğini teşkil etmektedir.⁷⁴

3.3.8. Müterâdif Anlam: Terâdüf, birden fazla lafzın tek bir anlama delâlet etmesidir. Örneğin “الإنسان” ve “البشر” kelimeleri terâdüf özelliğini haiz iki kelimedir.⁷⁵ Ancak müterâdif kelimelerin varlığı, aynı manaya delâlet eden kelimelerin o dili konuşan kişiler tarafından bilinmesiyle anlam kazanmaktadır.⁷⁶ Gerçek anlamda müterâdif kelimelerin varlığı da tartışma konusudur. Bu bağlamda, müterâdif olarak kabul edilen kelimelerin belirlenmesine yönelik bazı ölçütler önerilmektedir. Bunlardan ilki, müterâdif olduğu düşünülen kelimelerin her türlü bağlamda birbirlerinin yerine kullanılabilmesidir. Ancak bu ölçüte göre her bağlamda tam anlamıyla birbirinin yerini alabilecek kelime sayısı oldukça sınırlıdır. İkinci ölçüt ise bu kelimelerin zıt anlamlarının incelenmesidir. Bir kelimenin iki farklı kelimeyle zıt anlamlılık ilişkisi kurabilmesi söz konusu iki kelimenin müterâdif olduğuna delâlet edebilmektedir.⁷⁷ Bununla beraber müterâdif kelimelerin vaz’ itibariyle farklılaştığı görülmektedir. Örneğin “الإنسان” lafzı, “insan” anlamına ünsiyet (alışma/sosyallık) ve nisyân (unutma) bakımından vazedilmişken; “البشر” lafzı ise beşeriyet (derisinin/bedeninin açıkta olması) bakımından vazedilmiştir.⁷⁸

3.3.9. Paralinguistik: Anlamanın bir boyutunu da paralinguistik oluşturmaktadır. Zira konuşmanın fısıldama ile gerçekleşmesi farklı anlamlara delâlet edebilmekte; bağırarak gerçekleşmesi farklı anlamlar ortaya koyabilmekte, jest, mimik ve tonlamalar lafızların delâletini tümüyle değiştirebilmektedir.⁷⁹ Bu noktada aynı morfolojik yapıdaki ifadelerin farklı anlamlar yüklenebilmesinin önü tenğîm/nağme olgusu sayesinde açılmaktadır.⁸⁰ Şöyle ki; “هَذَا مَا أَرَدْتُه” cümlesinde “مَا” edatı vurgulanarak okunduğunda cümleye olumsuzluk anlamı

⁷³ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *el-Müzhir*, thk. Rıdvân Mâmû (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2021), 1/403.

⁷⁴ es-Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/405-406.

⁷⁵ Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî, *el-Bulğa fî usûli'l-lüğa*, thk. Nezîr M. Mektebî (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988), 118.

⁷⁶ Palmer, *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi*, 95.

⁷⁷ Palmer, *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi*, 101.

⁷⁸ el-Kannevcî, *el-Bulğa fî usûli'l-lüğa*, 118.

⁷⁹ Palmer, *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi*, 28.

⁸⁰ Öztürk, *Âmil ve Karîne Teorileri Bağlamında Lafız-Mana İlişkisi*, 54.

katmakta ve cümle “bunu istemedim” anlamına gelmektedir. Buna karşılık vurgu “ما” edatı yerine kendisinden sonra gelen fiil üzerine yapıldığında bu sefer “ما” edatı mevsûle olarak değerlendirilecek ve cümle “bu, istediğim şeydir” anlamına gelecektir.⁸¹

3.3.10. Çok Anlamlılık: Semantik disiplini tarafından incelenen diğer bir konu da çok anlamlı kelimelerdir. Çok anlamlılık ile müştereklik birbirinden farklıdır. Zira çok anlamlılık altında “iğnenin gözü” gibi mecâz anlamlar da mülâhaza edilmekte, çorba içmek ve sigara içmek fiillerindeki “içmek” eyleminin bağlamsal farklılığı da incelenmektedir. Zira sigara içme eylemi genellikle elle, çorba içme eylemi ise kaşıkla yapılan bir eylemdir. Bu durumda içmek fiili farklı bağlamlarda farklı iki eylem olarak karşımıza çıkmaktadır. Çok anlamlı kelimelerin her anlamına tekâbül edecek eş anlamlı ve zıt anlamlı karşılıkları da bulunmaktadır. Bu durumu “قرأ” fiili üzerinden ele aldığımızda “قرأ كتاباً” cümlesinin “kitap okumak” anlamını taşıırken “قرأ السلام” cümlesinin ise “selam söyledi” anlamını taşıdığını görürüz.

3.3.11. İlişkisel Zıtlık: Semantiğin incelediği anlam türlerinden biri olan zıt anlam (ezdâd) olgusu altında ele alınan bir unsur da ilişkisel zıtlık olgusudur. İlişkisel zıtlığı örnekler üzerinden açıklayacak olursak, “الْبَيْعُ-الاشْتِرَاءُ” ve “الزَّوْجُ-الزَّوْجَةُ” kelimeleri kullanılabilir. A kişisi alma eylemini gerçekleştirdiyse B kişisi de bu alma eylemiyle ilişkili olarak satma eylemini gerçekleştirmelidir. A kişisi, B kişinin kocası ise B kişisi de A kişinin karısı olmak durumundadır. Fakat bu ilişkisel zıtlık her zaman tersine dönüşümlü değildir. Zira Ali, Deniz’in babası ise Deniz, Ali’nin ya oğlu ya da kızı olabilmekte yani tek bir olasılık bulunmamaktadır.⁸²

3.3.12. Deyim Anlam: Deyim anlam Arapçada “التَّعْبِيرُ” ifadesi ile karşılık bulmaktadır. Deyim ifadesiyle, kendisini meydana getiren kelimelerin temel anlamlarından hareketle çıkarsanamayan söz dizileri kastedilmektedir.⁸³ Diğer bir ifadeyle deyimsele ifadelerin salt kelime manasını anlamak deyimlerin genel manasını anlamayı sağlayamamaktadır. Örneğin “ضَرَبَ كَتِفًا بِكَفٍ” (bir elini/avcunu diğer eline/avcuna vurdu) ifadesi “şaşkınlık” anlamına gelirken; “spill the beans” ifadesi “ifşa etmek” anlamına delâlet etmektedir.⁸⁴ Semantik açıdan her bir deyim bağımsız bir anlam birimi olarak kabul edilmektedir. Fakat deyimler, kelimelerde olduğu gibi müstakil bir dilbilgisel birim oluşturmazlar. Zira deyimlerin geçmiş zaman formları yoktur.⁸⁵

3.3.13. Anlamanın Üç Boyutu: Mananın çeşitleri, iletişimin tarafları açısından bakıldığında üç kısma ayrılmaktadır. Bunlar; cümlenin anlamı, konuşanın (mütekellim) kastettiği anlam ve muhatabın anladığı anlamdır. Bu bağlamda iş yerinde büyük bir hata

⁸¹ Kadri Yıldırım, “Arap Dilinde ‘Nebr’ (Vurgu)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2003), 163-191.

⁸² Palmer, *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi*, 128-129.

⁸³ Palmer, *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi*, 74.

⁸⁴ Muhtâr, *‘İlmu’ d-delâle*, 33.

⁸⁵ Palmer, *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi*, 74.

yapan işçiye, müdürünün “لَقَدْ قُمْتَ بِعَمَلٍ رَائِعٍ” (muhteşem bir iş yaptın) dediği sözce örnek verilebilir. Cümle anlamı; konuşanın niyeti ve kelâmın bağlamı dikkate alınmadan zâhire göre yapılan anlamlandırmadır. Cümle anlamına göre müdürün sözü “işçinin yaptığı işin gerçekten mükemmel olduğu” anlamına delâlet etmektedir. İkinci tür ise konuşanın kastettiği anlamdır. Bu anlam, cümlelerin zâhirî anlamından farklı, hatta zikredilen cümlelerin zıttı olabilmektedir ki verilen örnekte de durum bu şekildedir. Fakat genellikle mütekellimin kastettiği anlam ve cümle anlamı mutabakat içerisinde. Mütekellimin kastettiği anlamın kavranmasında; jest ve mimikler, tonlama, bulunulan ortam vs. etkilidir. Üçüncü düzey anlam ise muhatapın algıladığı anlamdır. İletişim esnasında mütekellim bir ifadeyle şaka yaparken muhatap bu sözü ciddiye alabilmekte, mütekellim karşıdakini överken muhatap bu durumu eleştiri olarak yorumlayabilmektedir.⁸⁶

3.3.14. Analitik ve Sentetik Anlam: Manalar, hâricî dünyada gönderimde bulundukları nesnelere mutabakatları noktasında iki temel kategoride ele alınmaktadır. Bu kategorilerden ilki, zâtî olarak doğru kabul edilen anlamlardır. Bu tür anlamlar, doğrudan doğruya kabul edilir ve doğruluklarının test edilmesi için herhangi bir dışsal araştırmaya gerek duyulmaz. Örneğin, “الْفِيلُ حَيَوَانٌ” (Fil bir hayvandır.), “الْأَعَزُّ رَجُلٌ غَيْرُ مُتَزَوِّجٍ” (Bekâr, evli olmayandır.) cümlelerine bakıldığında hayvan olmayan bir fil ve evli olan bir bekar düşünölemeyeceğinden bu anlamların doğruluklarının araştırılmasına gerek yoktur. Bu tür anlamlara analitik anlamlar denir. İkinci kategori ise, doğruluğu ya da yanlışlığı araştırmaya konu olabilen anlamlardır; bunların doğruluğu, dış dünyadaki durumun incelenmesine bağlıdır. Örneğin, “عَدَنَانُ عُمُرُهُ أَرْبَعُونَ سَنَةً” (Adnan kırk yaşındadır) cümlesinden çıkan anlamın doğruluğu ancak Adnan ismine sahip kişinin yaşının araştırılmasıyla ortaya çıkabilmektedir. Bu tür anlamlar ise sentetik anlamlar olarak adlandırılır.⁸⁷

3.3.15. Lâzım-ı Fâide: Anlamların doğruluklarının araştırılmasının yanında bir de karşı tarafa iletilen her mananın haber verme niteliğine sahip olmadığı görölmektedir. Örneğin “الْيَوْمُ جَمِيلٌ – الْمَطَرُ الْآنَ غَزِيرٌ جَدًّا – الْيَوْمُ خَارٌ جَدًّا فَوقَ الْمَعْدَلِ” vb. cümleler karşıdakine bilmediği bir bilgi vermemektedir. Bu cümlelerin kurulmasındaki gayeler; önemli bir konuşmanın girişi için hazırlık yapmak, sosyal ilişkileri arttırmak veya yeni bir sosyal ilişki için tanışma amaçlı olabilmektedir.⁸⁸ Karşı tarafın bildiği ve yeni bir haber verme endişesi taşımayan bu cümlelere belâgat ilminde “lâzım-ı fâide” adı verilmektedir.⁸⁹ Öyle ki lâzım-ı fâide “mütekellimin yaptığı bildirim ile muhatabına, kendisinin verdiği haberin hükmünü -yani içeriğini- bildiğini ifade etmeyi amaçladığı şey” olarak tanımlanmaktadır.⁹⁰ Lâzım-ı fâide olgusu, fâide-i haber olgusunun zıttı olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin muhatap, “Sen

⁸⁶ el-Hûlî, *‘İlmu’ d-dilâle*, 15-16.

⁸⁷ el-Hûlî, *‘İlmu’ d-dilâle*, 64-65.

⁸⁸ el-Hûlî, *‘İlmu’ d-dilâle*, 16.

⁸⁹ Hâmid Avnî, *el-Minhâcu’l-vâdih li’l-belâğa* (Kâhire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Turâs, 1974), 4/21.

⁹⁰ Abdu’l-Azîz ’Atîk, *‘İlmu’l-me’ânî* (Beyrût: Dâru’n-Nahda’l-Arabiyye, 2009), 51.

yardım isteyene elini uzatırsın.” cümlesinden herhangi yeni bir bilgi elde etmez. Buradaki fayda mütekellimin bu durumu bilmesinde yatmaktadır.⁹¹

3.3.16. Karşıtlıklar İlkesi ve Anlambilimsel Eksen: Karşıtlıklar ilkesi de anlamın belirlenmesinde önemli bir role sahiptir. Bu ilkeye göre, en az iki terimin birlikte anlaşılmasını sağlayan ortak yönler ve birbirinden ayrılımlarını sağlayan özellikleri bulunmaktadır. Bu iki terim arasındaki ortak alana da “anlambilimsel eksen” denilmektedir. Örneğin, “الأبيض” (beyaz) ve “الأسود” (siyah) kavramlarının anlambilimsel eksenini “renklilik/renksizlik”, “البنات” (kız) ve “الولد” (oğlan) kavramlarının anlambilimsel eksenini “cinsiyet” oluşturmaktadır.⁹²

3.4. Semantik Alanlar

Kelime ve ifadelerin birbirleri ile kurdukları ilişkiler neticesinde meydana gelen bağlantısal alana “semantik alan” adı verilmektedir. Her semantik alan, bağımsız olarak anlamsal düzeyde bir alanı teşkil etmektedir.⁹³ Semantik alan ile kelime veya kelime gruplarının çağrışımsal ilişkileri kastedilmektedir. Bu ilişkiler iki ana kısımda mülâhaza edilmektedir. Bunlardan ilki biçimsel standartlara dayalı ilişkilerdir. Örneğin, “تَعْلِيم” kelimesi, kendisiyle aynı kökten türeyen “عِلْم-عَلَّمَ” vb. kelimeleri morfolojik anlamda çağrıştırmaktadır. Diğerleri ise semantik (anlamsal) standartlara dayalı ilişkilerdir. Örneğin, “تَعْلِيم” kelimesi anlamsal olarak “تَرْبِيَّة-تَعْلَم-تَكُون” gibi kelimeleri çağrıştırmaktadır.⁹⁴ Yukarıda zikri geçen çağrışımsal anlam ile semantik alan konusu birbirine karıştırılmamalıdır. Zira çağrışımsal ilişkiler ile kelimelerin anlam ilişkilerinin nasıl gruplaştığı, çağrışım ve yapı ilişkilerinin semantik ve morfolojik düzeydeki ilişkileri vb. hususlar kastedilirken çağrışımsal anlam ile lafızların ses, yapı ve mecâz özelliklerinden ortaya çıkan çağrışımsal anlamlar, psikolojik, sosyolojik vb. etkilere dayalı olarak çağrışımın nasıl meydana geldiği, duysal ve zihinsel düzeyde anlam olgusu vb. hususlar kastedilmektedir. Bu iki temel ilişkiye ek olarak birtakım ferî ilişkiler de bulunmaktadır.

- “رَأْس/جِسْم-جِسْم/يَد-يَد/رِجَال” kelimelerinin arasında bulunan; özelin genele, parçanın bütüne ve ferdin cinse nispeti gibi hiyerarşik anlamsal alan. Bu ilişki, anlamın mantıksal olarak bir hiyerarşiye göre şekillendiğini ve örgütlendiğini göstermektedir.
- “نَهَار/لَيْل-حَيَاة/مَوْت” kelimelerinin arasındaki karşıtlık ve zıtlık ilişkisine dayalı anlamsal alan. Bu ilişki, anlamın zıttı ile kâim olduğunu göstermekte ve dildeki anlam haritasını kesin çizgilerle belirginleştirmektedir.

⁹¹ Ahmet Gezek, “Arap Belâgatında Lâzım-ı Fâide-i Haber Kavramı ve Müfessirlerin Bu İfadelere Dair Görüşleri”, *Yalova İslâm Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2021), 225.

⁹² Kıran, *Dilbilim Akımları*, 272.

⁹³ Yılmaz, Kur'an Kelime ve İfadelerini Anlamada Kavram Tefsiri ve Semantik Analiz Yöntemi, 77.

⁹⁴ Menkûr, *‘İlmu’ d-delâle*, 80.

- “تَعْلَمُ/مَعْرِفَة-عِلَاج/شِفَاء-سَافِر/وُصُول” kelimeleri arasında bulunan, başlangıcın sonucu çağrıştırmaları ilişkisi üzerinde inşa edilen anlamsal alan. Bu ilişki, dilin dinamikliğini ve neden-sonuç ilişkisi üzerine nasıl kodlandığını göstermektedir.

- “عَال/دَافِع-مَائِل لِلْبُرُودَة/بَارِد-قَارِس/مُتَجَدِّد” kelimelerinin arasındaki peşi sıra/ardışıklık ilkesine dayalı anlamsal alan. Bu ilişki, dilin anlamsal birimlere ayrılırken keskin ayrımlarla değil aşama aşama ilerlediğini göstermekte ve bu şekilde duygu ve düşüncelerdeki anlamsal nüanslar ifade edilebilmektedir.

- “أُم-وَالِدَة” kelimeleri arasındaki terâdüf ilişkisi sonucunda ortaya çıkan anlamsal alan. Bu ilişki, dilin aynı anlamı farklı bağlamlarda ve farklı kelimelerle ortaya çıkarma potansiyelini göstermektedir.

- Sonuncusu ise kelimeler arasında bulunan taksonomik ilişkilerdir. Bu ilişkiye göre kelimeler arasında birbirlerini kapsama ilişkisi vardır. Bu bağlamda, “فَرَس” kelimesi “حَيَوَان” kavramının kapsamına girmekte ve aynı zamanda “حَيَوَان” anlamını da içermektedir.⁹⁵ Bu ilişki, dış dünyadaki sistemsal kapsayan-kapsanan ilişkisinin dildeki tezâhürünü teşkil etmektedir.

3.5. Semantiğin Genel Türleri ve İnceleme Metotları

Anlambilim, durgun anlambilim ve gelişmeli anlambilim olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu ayrımın nedeni, gelişmeli anlambilimin zaman içerisinde meydana gelen anlam değişimlerini incelemesidir. Buna karşın durgun anlambilim belirli bir zamandaki olayları esas almaktadır. Bu çerçevede durgun anlambilim kapsamında temel anlam, yan anlam, eş anlamlılık, çok anlamlılık ve benzetme gibi konular incelenirken; gelişmeli anlambilimde, anlam daralması veya başka anlama geçiş gibi anlam değişim süreçleri ele alınmaktadır.⁹⁶ Başka bir ifadeyle semantik, belirli bir zaman kesitindeki kelimelerin anlamlarını inceliyorsa genişliğine anlambilim; kelime anlamlarının zaman içerisindeki değişimini inceliyorsa uzunluğuna anlambilim olarak adlandırılmakta⁹⁷ ve bu olguların klasik Arap dili bağlamında fıkhu'l-luğa başlığı altında ele alındığını görmekteyiz.⁹⁸ Diğer taraftan semantik incelemelerde kullanılan üç ana metot bulunmaktadır, bunlar:

3.5.1. Art Zamanlı Metot

⁹⁵ Menkûr, 'İlmu'd-delâle, 80-81.

⁹⁶ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)* (Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 1982), 3/151-218.

⁹⁷ Yılmaz, Kur'an Kelime ve İfadelerini Anlamada Kavram Tefsiri ve Semantik Analiz Yöntemi, 69.

⁹⁸ İsmail Durmuş, “Fıkhu'l-Luğa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), Ek-1/451.

Artzamanlı metot, bir dilde meydana gelen dilsel düzeydeki değişim ve dönüşümleri inceler ve bu olayların varsa eğer sebeplerini açıklamaya çalışır.⁹⁹ Art zamanlı metot için “dinamik”, “evrimsel” veya “tarihsel” gibi isimlendirmeler de mevcuttur. Artzamanlı bir analiz ise ancak peş peşe gelen eş zamanlı metotların bir araya gelmesiyle mümkündür.¹⁰⁰ Örneğin “ن-ف-ق” kökünden türeyen münafık kelimesi, İslâm öncesi dönemde köstebek için kullanılmaktayken, sonraki süreçte anlam değişimine uğramıştır. Köstebekler, yer altındaki yuvalarına birden fazla giriş açar ve tehlike anında bu girişlerden en güvenli olanı tercih ederler. Münafık kişi de yalnız sözlü bir beyanla İslâm’a girdiğini ifade eder ve benzer şekilde bir söz ile İslâm’dan çıktığını ortaya koyabilir. Münâfığın durumu ile köstebeğin davranışı arasında kurulan benzerlik üzerinden bu kelimeye bir anlam değişimi meydana gelmiştir.¹⁰¹

Bu metodu bir de “هَيَا” nida edatı üzerinden ele almaya çalışalım. “هَيَا” edatının aslının “هَيَا” olduğu iddia edilir. Çünkü hemze zamanla “ه” harfine dönüşmüştür. Zira Arap dilinde hemzeler “ه” harfine dönüştürülürler ve bundan dolayı artzamanlı metoda göre “هَيَا” edatının, “هَيَا” edatından daha eski olduğu ortaya çıkar.¹⁰²

3.5.2. Eş Zamanlı Metot

Eş zamanlı yöntemde, dillerde vâkî olan dil olayları belirli bir zaman dilimi ve belirli bir kullanım alanı esas alınarak incelenmektedir.¹⁰³ Dilin belli bir zaman ve belli bir alan çerçevesinde ele alınması söz konusu olduğundan bu yönetime “dural” adı da verilmektedir. Fakat eş zamanlı inceleme kendi içerisinde dinamik bir yapıya sahiptir.¹⁰⁴

Eş zamanlı inceleme yönteminde dilin kullanım ânındaki durumu esas alınarak araştırma yapılmaktadır. Bu sebeple söz konusu inceleme, doğrudan konuşurların dil kullanımına denk düşmekte; konuşurlar ise genellikle dilin geçirmiş olduğu evrimsel boyuttan haberdar olmamaktadır. Nitekim konuşan birey açısından temel gerçeklik, içerisinde bulunduğu eş zamandır. Eş zamanlı inceleme metodu, betimsellik arz etmekte ve sistemsellik olarak art zamanlı inceleme metodundan daha önce gelmektedir. Zira eş zamanlı bir inceleme yapılmadan art zamanlı inceleme metodunu uygulamak mümkün değildir.¹⁰⁵

Örneğin Kur’ân-ı Kerîm’de sıkça geçen “الآيَةُ” (âyet) kelimesi, Kur’ân metnindeki pasajları ifade etmesinin yanı sıra mucize, alamet ve delil gibi anlamları da karşılamaktadır. Kastedilen anlamın hangisi olduğunu belirleyebilmek için kelimenin sözdizimi içerisinde

⁹⁹ Palmer, *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi*, 34; Mücahid, “Semantiğin Arap ve Batı Dünyasındaki Serüveni”, 264.

¹⁰⁰ Kıran, “Dilbilim ve Temel İlkeleri”, 96.

¹⁰¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Garibu’l-Kur’ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Mısır: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1978), 29.

¹⁰² Hâlid Hâlidî, “el-Menhecû’l-mükârin ve eseruhû fi’l-dirâsâti’l-lügavî”, *Mecelletü’l-Mevrûs* 10/2 (2023), 80.

¹⁰³ Palmer, *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi*, 34; Mücahid, “Semantiğin Arap ve Batı Dünyasındaki Serüveni”, 265.

¹⁰⁴ Zeynel Kıran, “Dilbilim ve Temel İlkeleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (15 Aralık 1984), 95-96.

¹⁰⁵ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 135-137.

ilişki kurduğu diğer kelimelerle birlikte değerlendirilmesi ve bağlamına göre tahlil edilmesi gerekmektedir.¹⁰⁶ Dolayısıyla “الآية” kelimesinin farklı anlamlarını içerisinde bulunduğu belli bir zaman diliminde ele almak ve en doğru anlamı tespit etmek eş zamanlı inceleme metoduna dahil olmaktadır.

Dil olgusu yapısı gereği hem dinamik, sürekli değişen ve gelişen bir özellik taşımakta hem de yerleşik ve sistematik bir yapı arz etmektedir. Bu sebeple art zamanlı yöntem ile eş zamanlı yöntemin birbirinden bağımsız bir şekilde ele alınması mümkün değildir. Aksine, bu iki yöntem birbirini tamamlayan ve birlikte anlam kazanan yaklaşımlar olarak değerlendirilmektedir.¹⁰⁷

3.5.3. Karşılaştırmalı Metot

Bu yöntemde diller arasındaki kelime geçişleri inceleme konusu yapılmaktadır. Diller arasında gerçekleşen kelime alışverişi sonucunda kelimelerin kazandığı yeni anlamların, kaynak dildeki anlamıyla olan ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Ayrıca diller arası geçiş yapan kelimelerin hangi dile ait kabul edileceği de araştırma konusu edilmektedir.¹⁰⁸

Bu bağlamda “المَدِينَة” kelimesi incelenecek olduğunda karşılaştırmalı metoda göre birtakım sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Buna göre mezkûr kelimedeki “م” harfi zâittir. Zira Arapça ve İbranicede “الدين” kelimesi “kanun” anlamına gelmekte ve bu kelimenin Ârâmice karşılığı “دینا” olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber “بيت دين” ifadesi İbranicede “mahkeme” anlamına gelmekte; “الدَّيَّان” kelimesi ise hem Arapçada hem de İbranicede “kadı/hâkim” anlamına delâlet etmektedir. “المدينة” kelimesi ise İslâm’dan önce Şam bölgesinde şu ânki anlamıyla yargısal bir delâlet taşıyan “idari bölge” ya da “yargı dâiresi” anlamında ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber’in Yesrib’e geldiğinde bu bölgeye “مدينة” ismini vermesi, İslâm devletinin ortaya çıkmasıyla bağlantılı olarak hükümleri burada vermesiyle ilişkilidir.¹⁰⁹ Görüldüğü gibi, anlam çeşitliliği, kültürler arası geçişlerle zenginlik kazanmış ve bu kaygan zeminden doğan yeni kelimeler, dilin türeme ve genişleme özelliğini de ortaya koymuştur.

Sonuç

Bu çalışmada, modern dilbilimsel disiplinlerden olan semantik disiplini altında yer alan anlam türleri, anlam değişimleri, anlam yapıları ve anlam alanları gibi olgular detaylı olarak incelenmiş ve klasik dönemde semantik disiplininin konu olduğu noktalar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda klasik dönemde anlam olgusunun, sözlüksel yönünün ötesinde bağlam, niyet ve inançsal etkenler çerçevesinde ele alındığı, modern dönemde ise anlamın zâtı itibarıyla incelendiği görülmüştür.

¹⁰⁶ Mustafa Karagöz, “Kur’an Kavramlarının Anlamını Belirlemede Artzamanlı ve Eşanamlı Semantiğin Rolü”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31/43 (2017), 352.

¹⁰⁷ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 137.

¹⁰⁸ Mücahid, “Semantiğin Arap ve Batı Dünyasındaki Serüveni”, 265

¹⁰⁹ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *’İlmü’l-lügati’l-’Arabiyye* (Kâhire: Dâru’s-Sekâfe, 1992), 209.

Sîbeveyh ile başlayan lafız ve mana ilişkisi, Câhız ile beraber dil dışı unsurların da ele alınmasıyla birlikte göstergebilim ve edimbilime temel oluşturan hususlara doğru evrilmiştir. Öte yandan İbn Fâris'in lafız-mana ilişkisine dair yaptığı tasnif, Arapçadaki terâdüf, iştirâk, ezdâd ve anlam kaymaları gibi semantik olguların klasik dönemde sistematik olarak ele alındığını da göstermektedir. Bununla beraber İmam Eş'arî, İmam Mâturidî ve Bâkîllânî gibi kelâmcıların anlamsal olguları inancı temellendirmede bir araç olarak kullanmaları, semantiğin klasik dönemde doktriner bir fonksiyona sahip olduğunu da göstermektedir.

Modern semantik kuram açısından değerlendirildiğinde, anlamın türleri üzerine yapılan tasniflerin (temel anlam, yan anlam, çağrışımsal anlam, psikolojik anlam, stilistik anlam, göreceli anlam vb.) yalnızca kelimelerin değil, aynı zamanda toplumsal bağlamın, konuşur niyetinin ve dinleyici yorumunun da semantik çözümlemede ne denli etkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca anlam değişimleri, söz konusu anlamların zaman içinde kültürel ve sosyo-politik dönüşümler doğrultusunda nasıl evrildiğini göstermesi bakımından hem senkronik hem de diakronik açıdan büyük önem taşımaktadır. Buna mukâbil klasik dönemde yapı-anlam ilişkisi bağlamında anlam incelemesinin tesâdüfî olmadığı, morfolojinin kendisi itibarıyla anlamın bir birimi olarak ele alındığı da görülmüştür.

Eldeki bulgular sonucunda, anlamlandırma kabiliyetinin fikir üretme açısından öneminin sözün anlam boyutunda ve anlamlı kelime ve cümle odağında bulunduğu gerçeğine ulaşılmıştır. Hatta bazen ima ve işaretlerin, mimik ve hissettirmelerin dahi satırlar dolusu cümlelerden daha çok anlam ifade ettiğini buna karşılık, sözün anlam değişimlerinden yorum çıkarılması ve onun iki yöne çevrilmesinin de bu illizyonel sürecin bir parçası olduğu, sözün sırrı ve sihri olarak okunabilmektedir. Çalışmada inşa edilmeye çalışılan klasik-modern köprüsü de anlamın salt dilsel bir olgu olmayıp, düşünceyi inşa eden, değiştiren, dönüştüren ve yönlendiren bir süreç olduğunu göstermektedir.

Dolayısıyla klasik dönemde araçsallaştırılan anlam araştırması, modern dönemde merkezî bir inceleme alanına dönüşmüş, bu dönüşüm; anlamın üretimi, aktarımı ve yorumlanması süreçlerinin daha kapsamlı ve sistematik bir şekilde ele alınmasını mümkün kılmıştır.

Sonuç olarak klasik ve modern dönemlerinin anlam araştırmasının yöntemi ve keyfiyeti ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylelikle herhangi bir şekilde anlamı konu edinen tüm disiplinlere (tefsir, fıkıh, kelâm, mantık, felsefe vb.) teorik ve kısmen uygulamalı bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Gelecekte özellikle psikoloji ve anlam, kelam ve anlam vb. disiplinlerarası çalışmalar yapılarak anlam araştırması derinleştirilebilir ve dahi bir şekilde anlamı ele alan disiplinlerin anlam araştırmaları karşılaştırmalı olarak incelenebilir.

Extended Abstract

This study aims to examine semantics, one of the fundamental disciplines of modern linguistics, within the framework of intellectual continuity and transformation between the

classical and modern periods. As a discipline centered on the phenomenon of meaning, semantics investigates not only the lexical meanings of linguistic signs but also their functions within context, modes of usage, cultural backgrounds, and mental associations. In this respect, the study seeks to analyze the rich semantic structure of the Arabic language from a semantic perspective while conducting a comparative investigation between the conception of meaning shaped around the relationship between expression–meaning relationship (lafz-mana) in the classical period and the semantic approach that emerged as an independent field of inquiry in the modern era. Due to its remarkable historical continuity, the Arabic language embodies a multilayered and dynamic world of meaning. This demonstrates that Arabic is not merely a communicative tool, but also a structure that carries cultural, religious, social, and intellectual memory. Such a multidimensional nature of language reveals that meaning is formed not solely at the lexical level, but also through sound, morphology, syntax, context, and usage relations. Accordingly, the identification and interpretation of meaning cannot be confined to the examination of dictionary definitions alone; rather, they necessitate the combined evaluation of phonetic indicators, morphological structures, syntactic relations, figurative usages, idiomatic expressions, and contextual elements. Taking these dimensions into consideration, the study theoretically examines the multidimensional character of meaning. An examination of the historical development of semantics demonstrates that the study of meaning is not an exclusively modern phenomenon; on the contrary, it occupied a significant place within classical Islamic thought and Arabic linguistic studies. Indeed, disciplines such as grammar (nahw), rhetoric (balâgha), theology (kalâm), Qur’anic exegesis (tafsîr), and Islamic legal theory (uşûl al-fiqh) approached the relationship between utterance and meaning from various perspectives and attempted to explain the processes through which meaning is constituted by means of theories of signification (dalâla). In this study, the semantic approaches of the classical period are analyzed through the views of scholars such as Sîbawayh, al-Jâhiz, Ibn Jinnî, Ibn Fâris, Ibn al-Sarrâj, al-Bâqillânî, Abû al-Hasan al-Ash‘arî, al-Mâturîdî, and al-Tha‘âlibî. In doing so, the study demonstrates how meaning functioned not merely as a linguistic element, but also as an epistemological instrument employed in the grounding of belief systems. In particular, the treatment of literal and figurative meaning, polysemy, synonymy, antonymy, and theories of signification reveals the scope and complexity of the classical semantic tradition. The study further examines the relationship between the classical conception of meaning and modern linguistic disciplines. In this context, al-Jâhiz’s consideration of signs, writing, situational states (ḥâl), and context as carriers of meaning is associated with modern theories of semiotics and pragmatics. Similarly, Ibn Jinnî’s distinction between lexical, structural, and abstract signification is reassessed in light of contemporary semantic and pragmatic theories. Through such analyses, the study argues that many of the linguistic insights articulated in the classical period contain the early foundations of modern theories of meaning. In this regard, the study seeks to establish a line of continuity between classical linguistic thought and modern linguistics. In the modern period, however, the phenomenon of meaning began to be investigated systematically not merely within the framework of the signification of

utterances, but as an independent field of inquiry in its own right. During this process, semantics emerged as a principal discipline concerned with the meaning dimension of language, and categories such as types of meaning, semantic structures, semantic fields, and semantic change were classified in a systematic manner. The study examines various types of meaning, including primary meaning, secondary meaning, associative meaning, psychological meaning, stylistic meaning, and relative meaning, while also exploring their relationships with social and cultural factors. In addition, fundamental semantic issues such as polysemy, synonymy, antonymy, idiomatic meaning, and figurative usage are analyzed in detail. Thus, meaning is presented not as a fixed and monolithic structure, but rather as a dynamic system that continuously transforms according to context and usage. Semantic change likewise constitutes one of the principal areas of investigation in this study. Since language functions as a living organism, words acquire new meanings over time, lose certain meanings, or come to be employed with different associations. Within this framework, processes such as semantic broadening, semantic narrowing, semantic shift, and metaphorization are examined through examples drawn from Arabic. Particular attention is devoted to the effects of social change, cultural transformation, technological developments, and religious usage on semantic evolution. Consequently, the study emphasizes that semantic inquiry is not merely a theoretical endeavor, but also a field directly connected with social life. One of the major contributions of this study is its demonstration that meaning cannot be explained solely through intra-linguistic elements. Meaning is also shaped by extra-linguistic factors such as context, speaker intention, the interlocutor's level of knowledge, cultural background, ideological orientations, and social conventions. For this reason, the study establishes an interdisciplinary relationship between semantics and disciplines such as pragmatics, semiotics, rhetoric, syntax, and the philosophy of language. Especially in the modern period, the context-dependent nature of meaning is emphasized, showing how words may generate different semantic layers in different contexts. Accordingly, meaning is understood not as something fixed, but as a structure that is continuously produced, transformed, and interpreted. Employing descriptive and comparative methods of analysis, this study aims to present both the historical development and the theoretical framework of semantics while systematically examining the semantic richness of the Arabic language. The study concludes that whereas meaning in the classical period was largely employed as a means of grounding belief within the framework of the lafz-mana (expression-meaning) relationship, in the modern era it evolved into an autonomous object of inquiry. At the same time, the research demonstrates that many approaches developed in the classical period may be directly associated with modern semantic theories and can contribute theoretically to contemporary linguistic studies. Ultimately, the study seeks to provide a theoretical framework for all disciplines concerned with meaning, particularly Arabic linguistic studies, and to contribute an interdisciplinary perspective to semantic research.

Kaynakça

- Ahmet Muhtâr, Abdulhamîd Ömer. *Mu'cemu'l-lügati'l-'Arabiyyeti'l-mu'âsıra*. 4 Cilt. Riyâd: Âlemu'l-Kütüb, 2008.
- Akkâşe, Mahmûd. *en-Nazariyyetü'l-prâgmâtiyetü'l-lisâniyye*. Kâhire: Maktebetü'l-Âdâb, 2013.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*. 3 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1982.
- Arıklı, N. vd. *Semantik Akımları*. Ankara: Yeni İnsan Yayınları, 1975.
- 'Atîk, Abdu'l-Azîz. *'İlmu'l-me'ânî*. Beyrût: Dâru'n-Nahda'l-Arabiyye, 2009.
- Avnî, Hâmid. *el-Minhâcu'l-vâdih li'l-belâğa*. 5 Cilt. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1974.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*. thk. İmâdüddin Ahmed Haydar. Lübnân: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002. <https://shamela.ws/book/10614>
- Çelik, Tarık. "Semantik Bir Fiil Kategorisi Olarak Akış Fiilleri". *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 4/4 (2020), 699-712.
- Durmuş, İsmail. "Fıkhu'l-Luga". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ek-1/451-454. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fikhul-luga>
- Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*. thk. Sâlih b. Mukbil b. Abdullah el-Usaymî et-Temîmî. Riyâd: Dâru'l-Fadîle, 2011.
- Gezek, Ahmet. "Arap Belâgatında Lâzım-ı Fâide-i Haber Kavramı ve Müfessirlerin Bu İfadelerine Dair Görüşleri". *Yalova İslâm Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2021), 221-240.
- Gürbüz, Sultan Duran. "Arap Anlam Biliminin Temellendirilmesinde Kadîm Dilcilerin Rolü: Câhiz Örneği". *Anasay* 29 (2024), 113-130. <https://doi.org/10.33404/anasay.1504272>
- Hâlidî, Hâlid. "el-Menhecü'l-mükârin ve eseruhû fi'd-dirâsâti'l-lüğavî". *Mecelletü'l-Mevrûs* 10/2 (2023), 75-87.
- Hicâzî, Mahmûd Fehmî. *'İlmu'l-lügati'l-'Arabiyye*. Kâhire: Dâru's-Sekâfe, 1992.
- Huber, Emel. *Dilbilime Giriş*. Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2008.
- Hûlî, Muhammed Ali. *'İlmu'd-dilâle ('İlmu'l-m'anâ)*. Ürdün: Dâru'l-Felâh, 2000.
- İbn Bâbeşâz, Ebû'l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdrîs. *Şerhu'l-mukaddimeti'l-muhsibe*. 6 Cilt. Kuveyt: el-Matbaatu'l-'Asriyye, 1977.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Alî en-Neccâr. 3 Cilt. Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme, 4. Basım, 1952.
- İbn Fâris, Ahmed. *es-Sâhibî fi fıkhi'l-lügati'l-'Arabiyye ve mesâilihâ ve süneni'l-'Arab fi kelâmihâ*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1997.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Garîbu'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâr-u Sâdır, 3. Basım, 1993.
- İbn Mekkî, Ebû Hafs Ömer b. Halef b. Mekkî es-Sıkillî el-Himyerî. *Teskîfü'l-lisân ve telkîhu'l-cenân*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Ya'îş, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî. *Şerhu'l-Mufasssal*. 6 Cilt. Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *el-Usûl fi'n-nahv*. thk. Abdülhüseyin el-Fetlî. 3 Cilt. Lübnân: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- Kannevcî, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî. *el-Bulğâ fi usûli'l-lüğâ*. thk. Nezâr M. Mektebî. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988.
- Karagöz, Mustafa. "Kur'an Kavramlarının Anlamını Belirlemede Artzamanlı ve Eşanlamlı Semantiğin Rolü". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31/43 (2017), 313-363.
- Keskin, Mustafa. "Kur'ân'da 'hkm' Kökünden Türeyen Kelimelerin Semantik Tahlili". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 431-462.
- Kıran, Zeynel. *Dilbilim Akımları*. Ankara: Onur Yayınları, 2. Baskı, 1996.
- Kıran, Zeynel. "Dilbilim ve Temel İlkeleri". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1984), 87-96.
- Kızılkaya, Yakup vd. *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Akdem Yayınları, Temmuz 2020.
- Kocaman, Ahmet. "Anlambilim Sorunları". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi* 3 (01 Ocak 1992), 87-92.
- Kocaman, Ahmet. "Dilbilim Terimleri Sözlüğü". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi* 1 (1990), 155-190.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbu't-tevhîd*. thk. Fethullâh Halîf. İskenderiye: Dâru'l-Câmi'âtî'l-Mısriyye, ts.
- Menkûr, Abdu'l-celîl. *İlmu'd-delâle usûluhû ve mebâhisuhû fi't-turâsi'l-Arabî*. Şam: İttihâdu'l-Kitâbi'l-Arab, 2001.
- Muhtâr, Ahmed Ömer. *İlmu'd-delâle*. Kâhire: Mektebetü Lisânu'l-Arab, 5. Basım, 1998.
- Mücahid, Abdulkerim. "Semantiğin Arap ve Batı Dünyasındaki Serüveni". çev. Celalettin Divrikçi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (2006), 259-265.
- Özdoğan, M. Akif. *Arap Dili ve Belâgatında Lafız ve Anlam*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Öztürk, Yunus Emre. *Âmil ve Karîne Teorileri Bağlamında Lafız-Mana İlişkisi*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025.
- Palmer, F.R. *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi*. çev. Ramazan Ertürk. Ankara: Fol Yayınları, 2. Basım, 2024.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Fıkhü'l-luğâ ve sırrü'l-Arabiyye*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrût: İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 2002.

- Sîbeveyh, Ebû Bişr Ebû Osmân Ebû'l-Hasen Ebû'l-Huseyn. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 3 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 3. Basım, 1988.
- Suyûtî, Celalüddîn. *el-Müzhir*. thk. Rıdvân Mâmû. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2021.
- Teyfur, Mansur. "Ahmet Muhtar Ömer ve 'İlmü'd-delale' Adlı Eserinin Modern Arap Anlambilimindeki Yeri". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/2 (2022), 1189-1224.
- Üçok, Necip. *Genel Dilbilim (Lengüistik)*. İstanbul: Multilingual, 2004.
- Yıldırım, Kadri. "Arap Dilinde 'Nebr' (Vurgu)". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2003), 163-191.
- Yılmaz, Hasan. *Kur'an Kelime ve İfadelerini Anlamada Kavram Tefsiri ve Semantik Analiz Yöntemi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Yılmaz, Hasan. "Modern Dönem Kur'ân Yorumunda Dilbilimsel ve Semantik Yöneliş". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2017), 14-30.
- Yule, George. *et-Tedâvuliyye*. çev. Kuseyî el-Attâbî. Ribât: ed- Daru'l-'Arabiyyetu li'l-'Ulûm Nâşirun, 2010.